

A HORTOBÁGY.

A LEGNAGYOBB MAGYAR PUSZTA ISMERTETŐ
LEÍRÁSA TÉRKÉPPEL ÉS 23 SZÖVEGKÉPPEL.

A CSOKONAI-KÖR MEGBIZÁSÁBÓL ÍRTA :

ZOLTAI LAJOS

A DEBRECZENI VÁROSI MUZEUM ŐRE ÉS A CSOKONAI-KÖR
VÁLASZTMÁNYI TAGJA.

DEBRECZEN SZABAD KIRÁLYI VÁROS KÖNYVNYOMDA-VÁLLALATA.

1911. — 583.

A mátai telep látképe.

ELŐSZÓ.

Mint a magyar mesék hercegkisasszonya, a neve körül szőtt képzeletvilág tündéries kódében, hírében áll Debreczen falainak őrizete alatt ennek világtól óvott ősmenzei kincse, a magyar puszták királya : a Hortobágy.

Pusztának azonban csak a közigazgatási nyelv hivatalos szegénysége s a fától erdőt nem látó, gyalogjáró helyi realizmus nevezi, a világ érdeklődése előtt meseszötte díszruhájában, a pásztorélet népköltői szelídségével, csikósromantikájával s délibáb-koronájával, mint egy kis külön birodalom jelenik meg, mely a síneken, könyveken, gazdálkodási és szocialisztikus gondolatokon előrenyomuló s egymással birkózó kultúrák zajában ásatás nélkül egy napsütött világban őrzi a magyar őselet itt megmaradt régi korszakát.

Országos nevezetesség, melyet megtekinteni jönnek a szélrózsa minden irányából, a határokon túl-

fekvő idegenségekből is, angolok, franciák, németek és amerikaiak áhítozva és érdeklődve vonulnak ki, hogy meglássák a Hortobágyot, a Hortobágyon felkelő, a delelő s a nyugovó napot.

Szinte oly jelentőségre is emelte a mezejéről világba szálló kósza, mesélő szellő, hogy nem Debreczen tartozékaként ismeretes, hanem mintha ő volna a főszemély, a rónák mélységébe elvonult hercegkisasszony s csak udvarló és őrserege gyanánt volna birodalma kapujához rakva erős magyarokkal telenépesített Debreczen városa.

Világról nem tudó szelíd fehér nyájak bámulnak bele napsütött messzeségeibe, tüzes pejszikók tanulnak futni gypes mezején, szálas karcsú csikósok, árvalány-hajas ősz daliás divatú kalappal, edzik magukat acélosra, régiesen szép magyar mezei életet élve, őseledeik titkait őrizve s a lelkök mélyéből felvirágzó művészi és ipari érzékeket, színes szíjfonatokba, faragott botokba, hímzett díszekbe öntve.

Költöző madarak őszi nagy találkozó birodalma, gólyák százezrei itt sorakoznak, szervezkednek a nagy vándorútra, tavasszal a vadlibák zsibogó ezrei itt izgatják a lesipuskásokat, — ritka madarakat, tengerentúlról jött hűségecs látogatókat, (rég magyar rokonokat) itt talál Hermann Ottó, a sáskák miriádjai is itt próbálkoznak birodalmat alkotni: ki mondja még, hogy néptelen a Hortobágy?

Ezt a kis régi birodalmat akarjuk bemutatni róla ejtett egypár szóval a sok-sok érdeklődőnek, aki erre jár s aki látogatásával megtiszteli Hortobágyot, hogy ne éppen a mesére és mende-mondára legyen utalva a tőlünk távozó.

Bár előbb tettük volna, csak pár évtizeddel ezelőtt is, amikor még a modern élet nagy nivelláló hengere le nem hengerezte róla a kedves régies sajátosságokat, mikor még az életnek képzelgést és mesét

nem szerető sovány szikes földje el nem borította a népies drága emlékeket, úgy mint ahogy a régi romokat elföldelte maga a Hortobágy szintje is.

Mert az élet a maga szükségével és igényeivel ott áll a Hortobágy nagy, képzeletbeli kerítése előtt is és kérlelhetlen józansággal bontogatni kezdi léceit, hogy megnyissa ezt a nagy mesemondó világot a kenyérkeresésnek.

Határán ennek a kettős küzdelemnek, mi, a Csokonai-kör, a költészetek és valóságok egybefonódó érdekeinek gondozói, ezzel a kis leírással meg akartuk örökíteni nyomát a multnak, jegyét a mának, hogy egy emléikkel több maradjon a jövőnek.

Debreczen, 1911 március 1.

Szávay Gyula.

A hortobágyi csárda.

I. A puszta alkotórészei. Fekvése. Kiterjedése.

A hortobágyi puszta a nagy- és a kismagyar Alföldön, sőt talán az egész országban legtágasabb, minden részében összefüggő olyan darab föld, olyan legelő, amelyen a magyarság ősfoglalkozását: a pásztorkodást, az állattenyésztést, aránylag még számos ősi vonást, több régi szokást megőrizve, gulyák, ménesek, nyájak tartása által, másutt már kevésbé található nagy mértékben úzik.

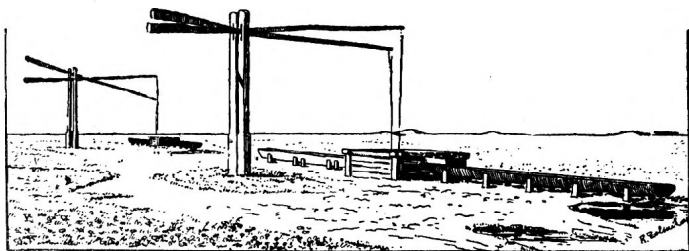
A hortobágyi puszta, vagy amint mostanában nevezik „Nagyhortobágy“, Debreczen város leginkább legeltetésre használt nyugoti szélső pusztáinak *gyűjtő neve*. Közöségesen a 26,000 katasztrális hold kiterjedésű *Mátát*, a 12,000 holdas *Zámot* és a 10,000 holdas *Ohatot* értik alatta. Ezek rég elpusztult falvak határai. De a XIII—XV. században más falvak is éltek e roppant területen. *Papegyháza*, melynek határa Mátáéba olvadt be. *Derzs*, *Árkusd*, vagy *Árkustelke* és *Bodajcs*, melyeket előbb Ohat nyelt el. *Csécs*, mely Zámmal egyesült. A jó szántóföldekkel bővelkedő Ohatból körülbelül nyolcadfélezer holdat túlnyomólag szántóföldül már hatvan év óta bérbe ad a város. E két nagy bérlet területe helyett kelet felől a szomszédos *Elep* pusztának *Nyírórét* és *Feketerét*

nevezetű részei, meg a *Nagyálmzug* tartoznak a hortobágyi legelőhöz. A Nyíróréttel határos Kőudvarnál lévő kádarcsi hídtól, ahol a hortobágyi puszta kezdődik, a borsodmegyei Dorogma falvával szemben lévő holt Tiszáig, amely Debreczen nagy kiterjedésű határának legszélső nyugoti és legszélső északi pontja, harmincnégy kilométer a távolság.¹ Ha pedig mellőzzük a felszántott Ohatot, még akkor is az említett kádarcsi hídtól a derzsitelek széléig huszonkét és fél kilométernyi utat mindenütt legelőn tehetünk meg. Csaknem ennyi, húsz kilométer, a Nagyhortobágy északi- és déli határa, a *Szeghatárhalom* és *Sárosér* között megmért távolság. Összesen negyvenkétezer katasztrális hold, vagy huszonnégyezer hektár kiterjedésű legelő ez egy darabban.

Teljesen hasonló talajuknál és természeti tulajdonságaiknál fogva tágabb értelemben ugyan csak a Hortobágyhoz számíthatjuk a szomszédos falvaknak, városoknak leginkább legeltetésre használt és a debreczeni Hortobággal határos pusztáit is. Névszerint kelet- és északkelet felől *Balmazújvárosból*: *Karinkót*, *Nyárijárást*, *Kónyát*, *Gáthálát*, *Hortol*, *Drassát*, melyek nagyobb részben a Semsey-család birtokai; észak felől *Csegéből* *Cserepest* és *Kecskést*, hol a kisújszállási közbirtokosság gulyái legelnek; kelet felől a *hajdúszoboszlai Angyalházát*; délről a *nádudvari* „*fehér földet*“, az emlékezetet meghaladó időkben elpusztult *Szabolcs*, *Mizséle*, *Zádor* nevű falvak egykori határait. Mindezek együtt véve ismét csaknem akkora kiterjedésűek, mint a Nagyhortobágy.

¹ E ponton Ferro délkörétől számított keleti hosszúság 38° 33' 14"-e találkozik az északi szélesség 47° 41' 12"-ével.

Méhesztelki kutak és az Árkusparti őshalmok.

II. A puszta talaja. Vizei. Halmai.

A Hortobágy felszíni talaja szíksóval erősen át-
itatott barna és sárga színű *löss*. Csak a Tisza köze-
lében került a homok az agyagréteg fölibe. Az el-
szikcsedett *löss*talaj a felszíntől kezdve két-három
méter, sőt ennél nagyobb mélységig tele van gömb,
henger vagy más alakú kisebb-nagyobb konkre-
ciókkal, ezekkel a sárga színű „lössbabák”-kal, me-
lyek a szénsavas mész leszivárgásából keletkeznek.
A Hortobágy gyepes földjén itt-ott, a vízállásos
helyeken temérdek mennyiségben borsó, köles, lencse,
kása nagyságú alakulatok, „vasborsó” néven ismert
vegyi konkreciók is jelentkeznek elsősleges és másod-
lagos fekvésben. A növényzetnek már ezek is ellen-
ségei. De még inkább a „vakszik”, melyből a ter-
mészet a szegénység foltját rakta a Hortobágy zöld
köntösére. Sivár, inséges képe van ott a pusztának,
ahol vakszik borítja. Természettani és vegytani
sajátosságainál fogva ez a legrosszabb talajnemek
egyike. Rendkívül tömött, összeálló; a nedváramlás
benne teljesen megszűnik, a levegőt sem ereszti át;
a növény gyökerei nem tudnak behatolni. Külön-

ben is hiányoznak belőle a növény tenyésztésére legszükségesebb alkotórészek. A sósporrall belepett fehérlő vagy szürkélő vakszíken csak gyéren tengődik néhány fűszál. Száraz időben a szíkes talaj kőkemény, csákánnyal is nehezen vágható; esőben nyúlós, ragadós sárrá változik.

A talaj legveszedelmesebben elszíkesedett, legtöbb a vakszik a mocsaras, vízállásos helyeken, Máta északi és északnyugoti részén, amelyet a pásztor találóan „*Csunyaföld*“-nek nevez. Itt legrosszabb a legelő és legjárhatatlanabbak az utak. Itt szemlélheted a hirtelen kiszáradt tócsák területén az 1—2 ujjnyi széles s arasznyinál mélyebb repedések által szétválasztott, többszögű, fölül síma nagy agyahasábokat, melyek bár felül már keményre szikkadtak, alul még lágyak, úgy, hogy a reájok tévedt állat, szekér alig tud onnan kivergődni.

Ez az ős alluvialis felszinttalaj nagyszerűen egyenes, síma, mint a kinyitott könyv lapja, mint egy „óriási kerek asztal.“ Tengerszín feletti magassága mindenütt csaknem egyforma: 88—90 méter. Szemmel is észrevehető különbség csak ott van a felszínben, ahol a vizek vájtak maguknak pihenő helyet, vagy lefutó medret és ahol egy-egy kerek halom gubbaszkodik szétterpeszkedve.

Mert van ám a Hortobágyon állóvíz-medence, természetes vízfolyás és domborzatos emelkedés is bőven. Az állandóan vízzel borított területet *tó*-nak nevezik; a kisebb mélységű, alig észrevehetően ellankásodó s könnyen kiszáradó vízállásoknak: *rét*, *fenék*, *lapos*, *mocsár* a nevök. Ilyenek Ohaton: *Fényestó*, *Meggyesrét*, *Hosszúrét*, *Pinczerét*, *Kigyósfenék*, *Csőrelapos*, *Ménslapos*, *Nagylapos*, *Nyárjas* és *Völgyes*, amelyet már IV. Béla királyunk egyik oklevele is említ. Mátán és Elep nyugoti szélén: *Kungyörgytava*, *Szikfokító*, *Ludas*, *Nagy-* és *Kisborsós*,

Feketerét, Nyírórét, Bajnoklaposa, Fertőlapos, Mike-laposa, Ráczlaposa, Nagyfenék, Szászfenék, Zoltán-fenék, Nagyzsombékos. Zámon : Csirizestó, Halastó, az ősrégi nevű Kenderátótó, Csécslaposa, Parajos-laposa, Zámi rét, Kincsesfenék, Kutasfenék, Polturás-fenék, Méhesmocsár.

A felfakadt földárja s a csapadék vizek leveze-tésére szolgáló medreket *fokok, erek és folyó* névvel jelöli meg a debreczeni ember. Ezeknek medre és parti környéke ma már nagyon elszíkesedett. E cso-portba tartoznak : Ohaton : *Badajcsér, Görbeér, Há-romág, Mátyásér, Sebesér, Szilágy, Tövisesér, Herep,* mely nem egyéb, mint a Tisza egyik ősmorotvája ; Mátán : a széles *Papere*, a Hortobágy morotvája ; *Bogárfőfok, Zámon : Szikér. Halasfok, Halasfarka, Sárosér.*

Folyója három van a Hortobágnak : a *Hor-tobágy*, az *Árkus* és a *Kadarc*s. A Tiszát azért nem említem, mert ez a pusztának csak az északnyugati szögletét érinti 1200 mtr. hosszúságban. Ellenben a Hortobágy csaknem 24 kilométernyi hosszan folyik rajta keresztül. Negyven-hatvan méter széles medre ma már igen ritkán telik meg vízzel. De hajdan halászsoknak gazdag zsákmányt adott s még hetven évvel ezelőtt háromkerékrejáró malmot hajtott. A Hortobágy Tiszapolgár és Hajdunánás rétes hatá-rain eredő erek vizéből meg a Tisza kiöntéseiből táplál-kozott, majd Dévaványa—Túrkeve között a Berettyó régi medrébe szakadt bele. Derék folyó vala egykor az Árkus is, mely a csegei határban kezdődik. Vize a felső részen csatornán folydogált, amelyet 1716 körül ástak. A pusztá közepe táján természetes széles medret kap, mígnem a nádudvari határt el-választó Sárosérral egyesül. Hossza 16 kilométer. A Kadarc kelet felől érinti a Hortobágy pusztát. Határfolyó e pusztá és a tanyákkal megrakott *Elep*

nevű pusztá között. A hajdúböszörményi rétek közül indul s igen szeszélyes kanyarulatokkal keresztül megy az újvárosi meg a debreczeni határon. Vizét az épp oly kanyargós *Kösi* (Kösély) veszi fel és adja át Nádudvaron alul a Hortobágnak.

Az imént említém, hogy a Hortobágy pusztán domborzatos emelkedés is van bőven. Széles alapu, alacsony kúpalakú *halmok*. Némelyik alig észrevehetően emelkedik ki 1—1·50 méternyire a síkterületből; másoknak viszonylagos magassága 3, 4, 5, 6 méter. Átmérőjük 40—60 méter közt váltakozik. Egy sem áradmányi alakulás, hanem valamennyi emberi kéz műve. Messzelátó őrhalmok, még inkább pedig még a kőkorból vagy a legkorábbi historikus nagy népvándorlás idejéből származó hatalmas tumulusok, amelyekbe későbbi századokban is sűrűn temetkeztek. E halmok elhelyezkedésében alig van valamely rendszer vagy tervszerűség. Néhol sűrűbben, másutt ritkábban szóródtak szét. Vannak a nagyobb folyások partjain, avagy partja közelében állók, vannak vizektől távol esők; gyakoriak egy-egy tó vagy fenék szélén lévő halmok is. Megfigyelhető, különösen a *Kösi* vize környékén, hogy majd minden kanyarulatnál őrködik egy-egy halom, de mindig a kanyarulat külső hajlásánál és sohasem a folyó zugjában vagy szegjében. A legtöbb halom magánosan áll. Látunk aztán elvétve közel egymáshoz két s egy vonalban három halmot. A debreczeni pásztor is ezeket — mint az Alföldön másutt szokás — Kettős-, Hármashalomnak nevezi. Nevezetesebb halmok a hortobágyi pusztán, a mátai részen: *Szállkahalom*, *Arczupéterh.*, *Bivalyh.*, melyre Mátafalva temploma épült. *Szeghatárh.*, *Kungyörgyh.*, *Hármash.*, *Kettősh.*, *Bajnokh.*, melyben honfoglaláskori lovassírt s a *Kandrahalom*, melyben neolith-kori edényt leltünk. A zámi részen: *Árkush.*, *Köveshalom*, Csécs-

falva temploma fundamentomival, *Csécshalma*, a *Pipások*, (négy kis halom az Árkus partján. Újabb korbéli zsugorított csontvázakat rejtő sírokkal.) *Falu-végshalma*, a mongol-koponyákkal *telített Kövesház.*, *Méhes.*, a két *Kenderátóh.*, *Nagy- és Kistatárulések*, amazok öt nagyobb, emezek tíz kisebb halomból állanak. Ohaton még több halom van: *Telekházi h.*, az ohati templom maradványaival, *Strásahalom*, *Sóshalom*, *Földvárh.*, *Dunah.*, *Kenderesh.*, *Medgyesh.*, *Petzempálh.*, *Csípőh.*, *Parajos*, *Nyárjas* stb.

A pásztor ember megkülönbözteti a halomtól a „laponyag“-ot és a „hát“-at vagy „hátas földet“. A laponyag is halom tulajdonképen; de olyan alacsony, megkopott mesterséges kis halom, amely fél, egy, vagy legfeljebb másfél méternyire emelkedik ki a felszínből; egyébként széles köralakja ennek is megmaradt még. Ilyen laponyagok: *Féllaponyag*, *Heverő l.*, *Ludas l.*, *Rác l.*, *Mátai l.*, *Halas l.*, *Keserő l.* A „hát“ vagy „hátas föld“, melyet „Telek“-nek, „telkes földnek“ is neveznek, nagyobb kiterjedésű, de alig észrevehető, szelíd lejtésű emelkedés. Mint-hogy a vízáradások az ilyen magaslatokat megkímélték, — hajdan ezekre építették a pásztortanyákat s éjjelenként ezekre terelték a gulyákat. Innen a „telkes“, — „telek“ elnevezés. Talajuk kevésbé szikes s legjobb legelővel szolgálnak.

Véntölgyek a malomháznál.

III. A puszta növény- és állatvilága.

Ott, hol nem uralkodik a vakszík, tápláló fűvek nőnek. A gyepfűveknek sokféle faja : a bugásvirágú tipponfű ; az ízes szíki sóska ; a kesernyészíki üröm ; a kövér porcsin ; a cigánybúza, melyet szívesen legel az állat, míg ki nem hánnya a fejét ; a vizesebb helyeken sásfélék s a legkövérebb földiken sűrű erdőként száz holdat is elborít a rózsaszínű, ritkábban fehérvirágot hánnyó szamártővis, melynek száraz szűrős levelére is ráfanyalodik a jószág, mikor elsült a mező. Május és június havában rendesen jó a legelő. Gyönyörűség nézni ilyenkor a mértföldekre terjedő zöld pázsitot, az illatos székfűvirágtól, a sárga sárkeleptől, a fehérvirágú korpafűtől, a rózsaszínű bojtos bodorkától hímes, terméshetszötte roppant szőnyeget, mely a pusztát szemhatárig mindenütt takarja. Árnyék alá hívogató fa kevés a Hortobágyon, Legfásabb az Ohat. A Tiszapartját festői füzesek szegélyezik ; északi oldalán közel másfélszáz holdas — sajnos — pusztuló tölgyeserdő terül el. Mátán és Zámon már könnyű volna megszámolni : hány fa hajtott lombot e roppant területen ? Akácok és fűzfák zöldelnek a csárda környékén. A malomháznál, a hajdani vízi-malom

szigetében, magára hagyottan, árván búslakodik kilenc vén tölgyfa. Egy-egy óra járásnyira egymástól egy-két holdas ültetett akácerdők sínylődnek a nem nekik való szíkes talajon.

A Tisza szabályozása előtt gazdagabb volt a pusztá növényzete, amint gazdagabb volt állatvilága is. Amíg az áradások által meg-megöntözött buja legelők smaragd színű pázsitját széles vízfolyások, kanyargó erek ezüst fényű csikjai szeldesték : susogó sástól, zizegő nádtól koszorúzott tavakban ezrével tanyázott a vízi szárnyasok sokféle fajtája : a síró-rívó bibic, a jajgató cankó, a gólyalábú sziki csirke, a búbos vöcsök ; a meséket, babonákat keltő bölönbika, a sokféle gém, a címeres daru, a hasznos vízi-tyúk, a lármás nádi rigó. Ki tudná elsorolni mind ?! De megritkult a fészekrabló nádi ölyű, a dögre leső keselyű is, mióta kiszáradtak a rétek s az elesett jószág temetését nem bírta varjakra, hollókra, sasokra az állategyészségügyi törvény. Általában a Hortobágy állandóan megtelepedett madárvilága igen szegény, miután ott a táplálkozási és fészkelési viszonyok a pusztá mostani állapotában nagyon kedvezőtlenek. A kis védő erdők egyikében-másikában is legfeljebb csak a kék vércse és a vetési varju tanyázik nagyobb számmal. Hal is mennyi volt a vizekben ! A hortobágyi pásztor még akkor úgy élhetett, úgy is élt, mint nomád magyar ősei Lebedia és Etelköz területein. A pásztország bográcsából sohasem fogyott ki a hal- és birkapaprikás ; fazekából a „maggal“ oltott *tarhó*.

Az emlős vadak közül ma már csak a nyúl futkározik a Hortobágyon ; de mert búvóhelyet alig talál, kis száma miatt panaszkodik a vadász. Régen, a rétek korában, róka és farkas is lakta. Némely esztendőben a farkasok alaposan megdézsmálták a

gulyákat, nyájakat, amint ezt a város régi számadásai bizonyítják.

Még ma is tömegesen sereglik a nyájak körül a felcserkedni szerető seregély; hű maradt a pusztához a gyors röptében bogarászó fecske, felettünk a magasban láthatatlanul trillázik a pacsirta; az őszi esőktől megtelt lápos, zsombékos „fenekeket” évről-évre ezrével keresi fel a jegestenger tájékán fészkelő vadliba; olykor-olykor temérdek még a hápogó tőkeruca, kerceruca is, nagy öröme a debreczeni Nimródoknak; meg a bibicz. Az átvonuló madarak száma különösen egyedekben elég nagy. Néhány év óta, hogy a marokkói sáska ellepte a Hortobágyot, sűrű rajokban jelent meg ott egy szép és hasznos apró szárnyas: a sáskairtó pásztormadár, mely ha csapatostul felrepül, mintha rózsaszínű felhő szállana előttünk. De a sáskaveszedelem elmúltával a pásztormadár is eltűnik.

A hortobágyi malomház.

IV. A puszta egyéb természeti sajátosságai.

A hortobágyi puszta meteorológiai viszonyait rendszeresen, tudományos szempontból eddig nem figyelték. Az ezekre vonatkozó adatokat nem gyűjtötték. Holott a Hortobágy, igen nagy gazdasági jelentőségénél fogva, ezt a munkát már rég megérdemelte volna. A pásztorok és gazdák tapasztalatai, különféle, kézzel fogható jelenségek azonban úgy is azt bizonyítják, hogy Debreczen város közvetlen légköri viszonyaitól több tekintetben — bár nem lényegesen — eltérnek a pusztán a légnyomás, hőmérsék, párányomás, nedvesség és szél változásai.

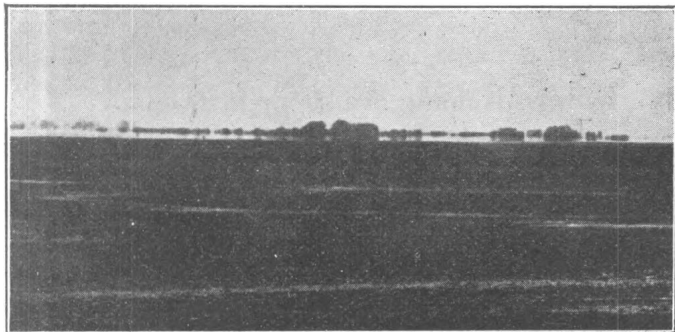
Általában azt tartják, hogy a Hortobágy és Árkus folyók környékén csaknem mindig kevesebb a csapadék, ritkább az eső, mint beljebb a város felé, ahol az évi csapadék rendszeren meghaladja a 600 mm.-t. Ez a csapadék a városban egyenletesebben is oszlik meg az év szakai között, a nyári hónapokra is jutván annyi eső, mint a tavasziakra és ősziekre. Nem így a Hortobágyon, ahol ősszel és tavasszal esik leginkább; nyáron, télen kevésbé. Néha júniustól—szeptemberig nincs eső. Ha esik is, ritkán van köszönet benne, mert többnyire gyors zápor alakjában jön s az erősen fölmelegedett, keménnyé szá-

radt talajt nem áztathatja jól meg, minthogy rögtön kisüt a perzselő nap, feltámad a tikkasztó szél és a nap, meg szél egyszeribe felszárítják a földet. Az elpárolgás — mint a Hortobágnak egyik ismeretetője írja — bármily erős is, a felhőképződés mégis ritka tünemény. A nagy fölmelegedés és az azt követő talajkisugárzás a pára molekulákat nem engedi egyesülni s a szellő elviszi hűvösebb tájakra. Sőt — írja tovább — még a távolról jövő, rendesen a Tisza felől szálló terhes felhők, a haragos tekintetű kumuluszok sem adják le áldásos tartalmukat. Felettünk kettőzött erővel tűz a nap s ime a felleg, mielőtt a zenithbe ért volna, erősen kavargva gyorsan eloszlik. Oka világos. Az erősen fölmelegedett talaj oly erősen sugározza ki a felraktározott meleget, hogy a felhőket alkotó páragömböcskék nem verődhetnek össze, így lecsapódás sem lehetséges. A pásztor ember pedig ezt úgy fejti meg, hogy nincsen, ami leszíjja az esőt.

A talaj mohó fölmelegedése s gyors kipárolgása okozza a nappali és éjjeli hőmérséklet között mutatkozó nagy, 28—30⁰ C. különbséget ; valamint a gyakori szeleket, melyek tartósan fújnak ; s akadályok által fel nem tartóztatva, olykor félelmes orkánná fajúlnak. Gyakoriak a forgószelek, melyek szélesendben, sajátságos zúgással, a pusztá szíkes porát toronymagasságnyira felkavarva, örült láncot járva rohannak keresztül a síkon, míg valahol kimerülten, hirtelen elenyésznek.

Ki ne hallotta volna hírét a *Délibábnak* ? Ott-hona e csodás tüneménynek a Hortobágy. Költők és mondák hol a Pusztá, hol a Pusztá és a Tenger tündér szép leányának nevezik, akinek szerelméért a Nap, az égnek ifja, a Szél és a Felleg versengenek. De a tündér csak a Napot szereti. A Délibáb (Fata-Morgana) nem egyéb, mint optikai tünemény, amely

oly síkságokon, ahol a levegő alul erősen felmelegszik, miként a Hortobágyon is, a távolfekvő tárgyakról jövő fénysugarak többszöri és folytonos megtörése következtében keletkezik. *Jókai* így írja le a levegőnek ezt a csalfa, káprázatos hortobágyi játékát: „A láthatáron tenger terül széjjel, melynek hullámai sebesen kígyóznak, s ennek közepéből sötétzöld erdők, szigetek emelkednek elő. Távol álló templom tornya, megkettőzve látszik. A délibáb néha a láthatár alatt fekvő, távcsővel sem látható helységek ábráit felkapja magasra; akkor úgy tetszik, mintha a Hortobágy tele volna városokkal;

Délibáb.

máskor azt látjuk, hogy két ménes legel egymás felett. Mikor e káprázatos tenger a földet lassankint elnyeli, a láthatár szélén egy állatcsoport látszik állni s a láttani csalódás által mammuth nagyságúnak tetszik“. Azt, hogy a nyári nap szétáradó sugarai micsoda szemfényvesztést űznek az emberrel a Hortobágyon, egy másik író így jellemzi: „Amott száll feléd egy hatalmas madár. Sasnak nézed. Csodálkozol vigyázatlanságán vagy vakmerőségén s előre örülsz (ha t. i. vadász vagy) a ritka zsákmánynak. Mikor rákapod a fegyvert, gyanakszol, hogy bíbic,

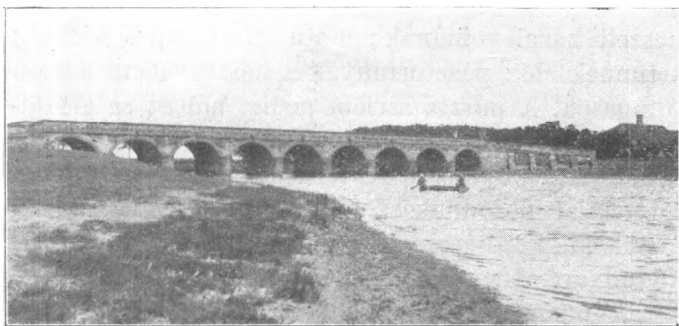
s mikor melléd száll a jámbor, arról győződöl meg, hogy pacsirta“.*

Jókai szerint a Délibábnál is *fölségesebb látvány* a Hortobágyon *a nyári nap feljöttle*. A párás levegőben a szivárvány színeit játsza a keleti ég alja s a kettős nagyságúnak látszó kelő nap előbb tojásdad, majd szögletes alakkal kapaszkodik fel az ég boltozatára. Hanem aki teljes pompájában akarja látni a pusztának ezt a ritka szép tüneményét, az ne sajnáljon korán, három előtt, még csillagos éjjel, hajnal percenéskor kimenni a zámi részre“. Azt mondom : érdemes megfogadni Jókai tanácsát.

* Ipolyi Arnold „Magyar Mithologia“ c. 1854-ben megjelent munkájának 90—93. lapjain a Délibábot mint tündért fejtegeti. E fejtegetéssel kapcsolatban két mondát közöl. Egyikben a Délibáb (Ipolyi szerint Delibáb) az alföldi pusztának a leánya, a Tenger testvére. A Szél meg a Nap versengenek szerelméért. A Délibáb a Napot szereti s a Szél elől menekül. A másik monda szerint a Délibáb a Puszta és a Tenger leánya, kinek kegyére a Nap és a Felleg áhítoznak, de a Délibáb ebben a mondában is a Napot szereti. Tompa Népregéi között a 28. számú, Csörsznek, az avarok Tisza mellett lakó királyának mondájával kapcsolja össze a Délibábot, aki itt Rádnak, a longobárdok királyának a leánya, kit Csörsznek azon feltétel mellett ígért vala az apja, ha vizen viszi el a Tiszáig. Így készült a Csörsz árka, mely a Hortobágygyal szomszédos Ároktónél kezdődik. Ugyancsak Tompánál „A sirató“ c. 46. sz. regében is mondai vonásokkal kiszínezve szerepel a Délibáb, ki „nappal jár tűnő vizével“.

A hortobágyi híd.

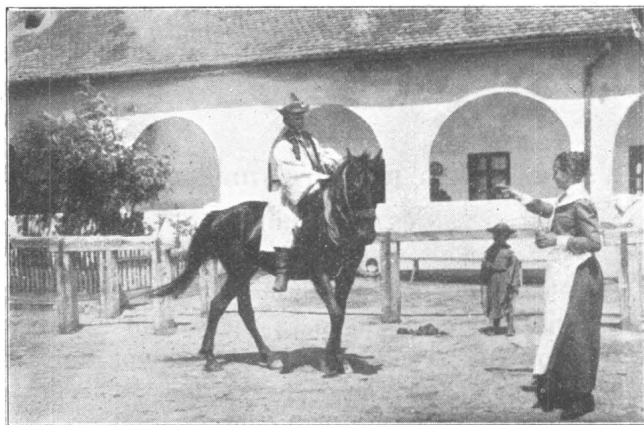
V. Vázlatok a pusztáról madártávlatból és közelből.

A pusztá végtelennek látszó óriási terjedelme, a mindenütt és mindenben, a mező zöld színében, a szikfoltok fehérségében, az erek és folyók kanyargásában, a halmok kerektségében, a legelésző gulyák szétterültségében, a pászlortanyák alakjában megnyilatkozó egyformaság s a hosszú hallgatag csendesség, mely annyira ellentéte a nagyváros zavaros hangú zajának: mindez együtt a fenségesség erejével hat a szemlélő lelkére.

Bármerre nézünk, alig látunk egyebet a nagy kerek gyepek földnél, amelyre a kéklő ég roppant boltozata borúl. Első tekintetre mintha nem is lakna, nem is élne ember ez óriási területen. Hiszen azóta hogy egykor virágzott egyházas, kolostoros falvai elpusztultak, emberi kéz alig alkotott állandó művet e 42 ezer holdas pusztán. Nagy messzeségben fehérlenek a szétterült gulya tehenei, mintha falunak fehérre

meszelt házai volnának ; majd itt-ott apró házikók is tűnnek elő : pásztortanyák s hosszú gémű karesú kútágasok. A puszta szélein pedig, hol az ég a földdel összeér, kéklő messzeségben, erdőcskék, ohati, füredi, csegei, újvárosi, debreczeni, nádudvari tanyák körvonalai mosódnak el. Csak tiszta, csendes időben látszik ide két-három falu magas tornya : Ujvárosé, Nádudvaré, Nagyiványé.

A pusztának közepe táján áll a *vendégfogadó*, a Hortobágy partján, annak az útnak a szélén,

A csárda előtt.

amelyen hajdan Pest és Bécs felől karavánszerű menetekben ballagott a sokféle árusnép Debreczen híres sokadalmaira. Ez a puszta legrégibb épülete, a mellette lévő templom-nagyságú állással együtt. A város 1699-ben építtette ide a legelső „korcsoma házat” szomjas és fáradt útasoknak. A mai sok szobás, végig kőtornácos nagy fogadó csak száz évvel később épült s a múlt század elején fellendült forgalom kedviért bővítették azt tovább. Falai mennyi pásztor idillről, betyár romantikáról tudnának beszélni !

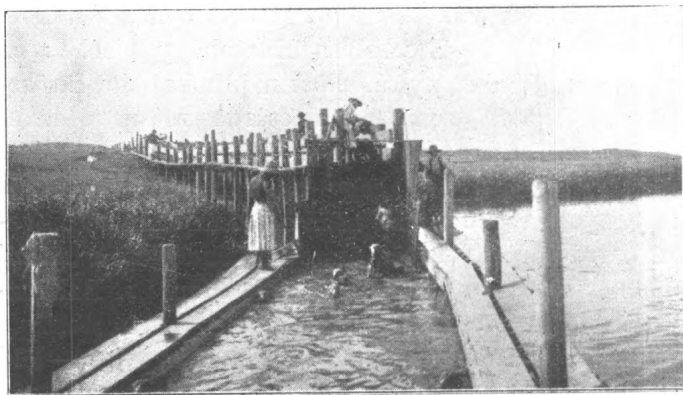
A csárda előtt hatalmas *kőhíd* vezet keresztül a Hortobágy vizén. A hagyomány szerint tejjel kevert malterrel ragasztották össze faragott köveit, tégláit. Kilenc széles ívvel fogja át a víz medrét. Falai öt méternyire emelkednek a part fölött. E híd az 1830-diki nagy árvíz után épült, miután a 80 éves nagy fahídat a rohanó ár elsodorta. Innen legjobban belátható a puszta.

A csárda körül a haladó kor néhány más hasznos és szükséges intézményt állított elő. Délre terül el a fásított, tágas *vásártér*, ahol nyáron (június 17.) az egyre jobban emelkedő „*hídi vásárokat*“ szokták megtartani. A vásártér felől gerendákon álló alkotmány nyúlik be hosszan a Hortobágy vizébe: ez a *juhúszlató*, ahol nyírás előtt a juhokat megfürösztik. A hiddal szemben, a csárda másik oldalán *csendőr-laktanya* nyugtatja meg a félénk idegent, aki talán azt hiszi, hogy a puszta még most is zsványok és lókötők hazája. Árnyékos, kikövezett rövid út köti össze a vendéglőt a *vasúti állomással*. E vasút Debreczenből indul ki. Balmazújváros érintése után keresztül megy a hortobágyi pusztán. Ohaton kiágazik belőle a tiszapolgár—löki szárnyvasút. A fővonal Fürednél átmegy a Tiszán és Füzesabonynál csatlakozik a budapest—miskolczi vasúthoz.

A nagy hídon keresztül menve, észak felé, kilométernyi távolságban találjuk a *mátai telepet*, amit a debreczeniek röviden „*Mátá*“-nak mondanak. Ez alatt ők közönségesen a hortobágyi közigazgatás és gazdálkodás központját értik. Ahol a „*mátai biztos*“ resideál, s ahol az állatorvosok és mezei rendőrök is laknak. A mátai biztos a város hortobágyi tisztartója, közigazgatási, gazdasági, köz- és állategészségügyi dolgok intézője és sok más egyéb. Munkaköre tehát meglehetősen széles terjedelmű. Különben

közvetlenül a gazdasági tanácsnoknak van alárendelve. Mátán pavillon rendszerű *kórház* is van : kórház — *beteg jószágok*, lovak, szarvasmarhák *részére*. A telép ártézinak tervezett kútjából szélvitorla segítségével emelik fel a vizet, mellyel kevés ideig kísérleti konyhakertészetet öntöztek. Itt van a város nagy szénáskertje, itt a *törzsgulya* állomása.

A *törzsgulyát* 1880-ban alapította a város azért, hogy abban a közönség gulyái számára bikákat neveljen. A XVIII. század első felében is volt már gulyája Debreczen városának, néha kettő is, sőre-

Juhusztatás.

gulya és vegyes gulya. Azonban egyiket sem tenyésztés előmozdítása végett tartották, hanem hogy vagy nyerésszkedjenek, vagy hogy az átvonuló katonaságot, a határjáró deputatiókat s a künn dolgozó városi praebendás napszámosokat a mészáros céh túlkapásaitól függetlenül, olcsó hússal láthassa el a város. A szepesi kamara ezt a gazdálkodást nem jó szemmel nézván, a 250—260 darabot számláló városi gulyát 1753-ban 3060 magyar forinton eladatta a helybeli mészáros céhnek.

A mostani törzsgulya 49 anyatehénből, 12 bikából, 31 tinóból és 101 drb egy-, két-, hároméves növények marhából áll. Ezeknek fele fiatal bika.

Törzsménese is van a városnak. A ménes a Horlobágy vizén innen, a csárdától 5 kilométernyire, a *Borsós-halomra* ültetett kis erdő tövében tanyázik. A tanya számadó csikósok lakásaiból s féloldaltól nyitott nagy hodályokból áll. A ménes a múlt év végén 71 anyakancát, 37 mént, 38 herélt lovat és 100 különböző ivarú 1—3 éves csikót, összesen 246 darabot számlált. Téltre a méneket és csikókat beverik a város alá, az u. n. *Epres-kertbe*, ahol a fő-fő csikós, a ménesmester lakik. Mellette 15 lovász segédkezik. A ménesben túlnyomó a Nonius vér. Szakemberek dícsérik a minőségét. Az időnként ki-mustrált lovak jó áron kelnek el.

A ménes rövid *históriáját* is elmondom. A város régtől fogva tart külön ménest. Legelső nyomai 1727 körül tűnnek fel. Úgy látszik, hogy leginkább bitang-, s a caducitás (magvaszakadás) következtében a városra szállott lovakból alakult. Célja nem is igen volt más, hanem hogy a várost igavonó lovakkal eltartsa. Felsőbb rendeletnél fogva 1751-ben a 62 darabból álló ménest eladták. Azután 1773 körül új ménest alapítottak, most már főként tenyésztési célból, mert a pesti, győri és túri vásárokon jófajtájú méneket és kancákat igyekeztek összevásárolni. Néhány darabot Zsibóról vettek a Wesselényi báróktól. A létszámot hatvanról csakhamar százharmincháromra emelték s elhatározták, hogy a ménest két csapatban őrizze három pásztor; a felügyelettel pedig ménes- vagy lovászmestert bíztak meg. Idővel a ménes annyira elkorcsosodott, hogy 1823-ban az egészet, — 100 darab lovat — el kellett adni. Helyette csak 1828-ban állítottak másikat, különböző lótenyésztőktől és ménesektől vásárolván mindkét

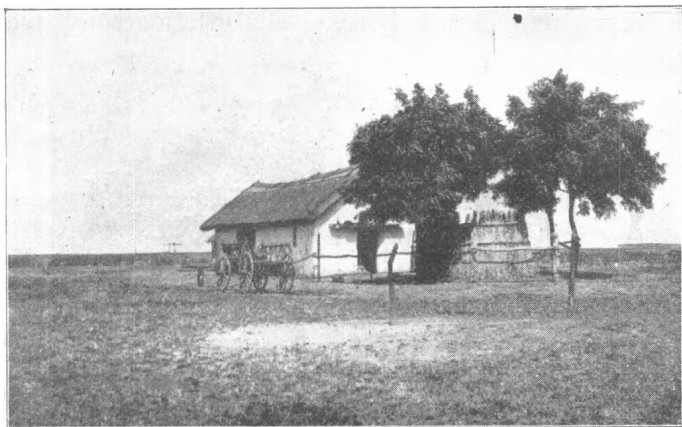
nembeli lovakat, túlnyomóan spanyol fajúakat. Ezeknek markans jellege : a kissé széles, vastag nyakon magasan hordott arányos fél-kos fej, még ma is föl ismerhető a debrecezni cívis lovain.

A ménestől visszatérve a csárdához, jobb felől hagyjuk a fás „nyíró hodályt“. A juhjárás csősze vigyázására bízva nagy hodályok állanak itt, amelyekben a juhos gazdák birkáit szokták nyírni. Kevés ideig sajt készítéssel is megpróbálkoztak e telepen, de hiányoztak hozzá a versenyképesség feltételei. A vállalat hamar megbukott.

A *pásztortanyák* egymástól négy-öt-hat kilométernyire fekszenek. Fehérre meszelt apró házikók vagy fából-deszkából összerótt hosszú nyári istállók ezek. Némelyikre egy-két akácfa teregeti árnyékát. Menjünk közelebb a tanyához. Előtte különös alkotmányt veszünk észre. Nádból álló, jó erősen megkorcolt fala patkó alakot zár körül s befelé dőlve, felül összehajlik. Reteszellhető ajtó van rajta. Ez a „vasaló“, a hortobágyi pásztor különleges nyári konyhája. Közepén füstös szolgálfa van leütve, melyre tűz fölé a bográcsot akasztják. A tűzhely körül egy-két „gyalogszék“, melynek szolgálatát hajdan lókoponyák teljesítették ; a nádfal korcában fényesre súrolt kerek vaskanalak. Egyik-másik tanyát, ha gulyás szállásol benne, valamelyes módon összetákoltt deszka kerítés vagy árok veszi körül, hogy a „kommenció“-ban megengedett malacok ne lábatlankodjanak s a vasalóban kárt ne tegyenek. E kerítésen vagy sáncon belől a tanyaépülethez ragasztva látjuk a félszeres szekérszint, amely a tyúkólat is pótolja ; mivelhogy takaros számadó tavasztól őszig néhány tojó tyúkot is szokott tartani a pusztán. A kerítésen belől van helye a boglyába vagy kazalba rakott *tőzegnek* is. Az alföldi pásztoremlőnek, a hortobágyinak meg különösen, ez az egyetlen tüzelő

anyaga, mióta megritkúlt a nádcsörmő is a Hortobágyon. A gondos pásztor előző esztendőben gyűjti össze a jövődre való tüzelőt, mely erősen és tartósan ég. Jóságát jellemzik vele, hogy „hortobágyi kőszén“-nek nevezik ; de eredetére célozva találó a „bélfa“ elnevezés is.

A *gulyástanya főépülete* vályogból épül s náddal fedett. Régen nagy kerek, kontyos nádkunyhó volt. Még ma is rendesen egyellenegy helyiségből áll. Pitar, kamara nincs benne. Tornác is ritkán. Ha

Gulyástanya.

renyhe ménes is legel a gulya mellett, akkor az épület két részre oszlik. Egyik a gulyásoké, másik a csikósoké. Ajtaja többnyire rosszul záródik ; ablak helyett egy vagy két kis nyílást hagynak a falán, hogy némi világosság szűrődjék a belsejébe. A padlást egyik helyen letapasztják, másik helyen nincsen padlás. Felesleges. Hiszen tulajdonképpen nem is lakik a pásztor ebben a helyiségben. Nyáron ott hál a csillagos ég alatt, a harmatos fűvön, ahol a gulya, ménes tölti az éjszakát. Télen pedig üres a

tanya. Ebből következik, hogy a pásztornak bútorra sincs szüksége. Bent a tanyában alig is látunk mást : egy nagy otromba „ferslóg“-ot, melyben a számadó gazda az eleséget tartogatja, mint: a füstölt húst, száraz kolbászt, szalonnát, tésztát, sót, kását. Kenyérnek jobb hely a szellős pole és krumplinak egyik sarok a nyers földön. A fal mellett festett és festetlen kis ládák sorakoznak. Mindegyik bojtárnak egy, — a vászonruha-félék, beretvaskatulya, lükör s egyéb apró holmi számára. A gúnyák : cifra-szűrők, bundák, csizmák falbavert szegeken lógnak. Közepén nagy kerek lyukkal ellátott, alacsony evő

Juhásztanya.

asztal, „lyukas szék“ s néhány gyalogszék (zsámoly) egészíti ki a pásztortanya egyszerű felszerelését. Csak esős időben esznek ezekről fedél alatt. Egyébkor fröstökhöz, ebédhez, vacsorához kihordják a tanya elibe s ott ülik körül. Nagy kényelem, ha egy régi pusztai favályu korhadt darabját ülőpadul, fekvő vacokul lábakra az eresz alá állíthatják.

A juhásztanyák, melyek sűrűbben feküsznek a Hortobágy innenső oldalán, már inkább megközelítik az alföldi parasztház típusát. A „ház“-on vagyis szobán kívül pitar, sőt néhol kis kamra is

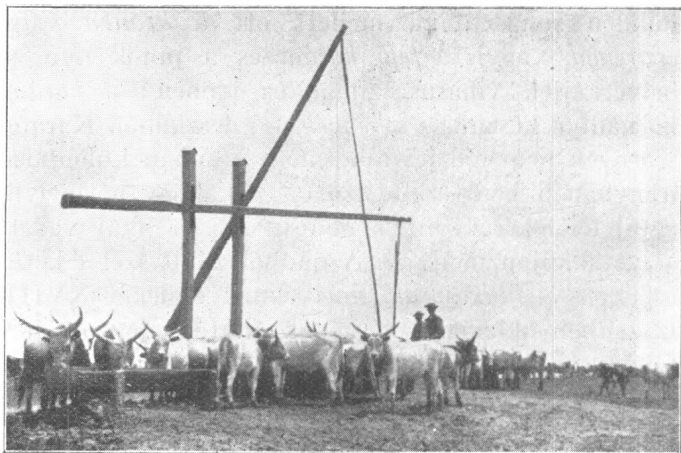

van bennök. Lepadlásolják, boglya kemencével felszerelik. Mivelhogy „*léli legelletés*“ idején is ott lakik a juhász. Különben sem oly rideg az élete, mint más pásztor rendeké. Vele felesége, gyermekei. A juhász életmódja hozza magával, hogy a juhásztanya külső és belső berendezése más és változatosabb, mint a gulyás- vagy csikóstanyáé. A házban, pitarban több a bútor és konyhaeszköz; a vasalón kívül kontyos kunyhót is csinálnak — tyúk ólul; vermet ásnak a kolompér számára; néhol agyagból simára tapasztott nyári kemencét is vernek. És minden juhásztanya mellett ott a *dranka* vagy *esztrenga*, vagyis a *fejő karám* és a juhok nyugvó helye, éjjel, viharos, zimankós időben: a *karám*, ha nádból készül; a *szárnyék*, ha deszkából. Karám, szárnyék nem fedeles alkotmány, csupán különböző irányban akként szétágazó falazás, hogy bármelyik égtáj felől kerekedik is gonosz idő, a nyáj védett helyet kapjon mellette. A nádból épült széles kerületű nagy *juhkosarak*, melyeknek emlékét XVIII. századbeli oklevelek, térképek őrizték meg, a Hortobágyról is eltűntek, mióta a juhtartó gazdák aklokban, hodályokban elletik az anyabirkákat.

Megint más a *ciframénések csikósainak tanyája*. Ebben első a „lú“, azután jön az ember. Az ilyen tanyát tulajdonképpen a ménesbe beosztott ménnek számára építik. Gerendákból, deszkákból épült, zsindeellyel fedett hosszú nyári istálló. Egyik végében kis kamrát rekesztenek el a csikósok holmija, elesége tartására. Féleresztes szekérszín, különösen pedig a vasaló itt is elmaradhatatlan.

Bármerre nézünk a pusztán, nagy *gémes kútak* tűnnek szemünkbe. Ugyanazon gulya-ménés járásán több is van, de sohasem a pászortanya közvetlen közelében, ami nem ok nélkül van így. A legtöbb hortobágyi kút hatalmas ácsmunka. Egy-

egy ilyen kútnak 4, 6, 8 □-méter a belsővilága, míg a mélysége 10—12 méter. A beomlástól vastag tölgyfagerendázat és bélelés védi. Erős szerkezetű alacsony kávájába hosszú öblös vályu nyúlik be, néha két szemközti oldalon kettő. Ebben az esetben a két vályut deszkacsatorna köti össze, éppen a kút nyílása felett. A felhúzott vizet ezen a csatornán keresztül öntögetik a szomjas jószág elibe. Ügyesség, erő és óvatosság kell ilyen kútnál a vízmeréshez. A bojtár a káván belől áll, izmos tölgyfa pallón,

Gulyaitatás.

míg a vizet meregeti ; alatta vízzel telt mélység ásítózik s előtte nincs korlát. Még se bukik a kútba, pedig déli álmát is sokszor ott alussza a hűvös pallón. A kút képe még nem teljes. Felszereléséhez tartozik a vastag kútágas, a pusztá legmagasabb alkotmánya ; a karcsú gém, mely mint két karú emeltyű működik ; a gémről lógó kútostor s ennek alsó végén a jól megvasalt öblös nehéz veder. Vannak két, három, sőt négy gémű kútak is. A legtöbb mégis

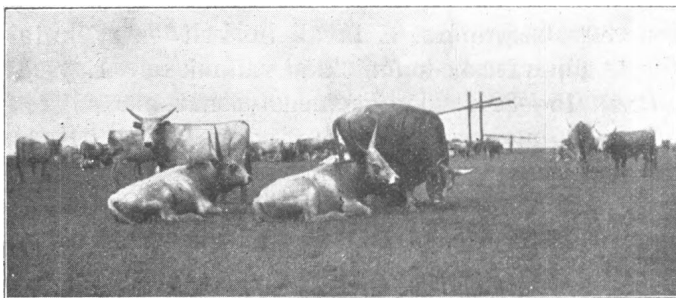
csak egy gémre jár. E fával burkolt nagy kutak felette népes fecske-kolóniákkal vannak tele. Egy-egy kutban 15—20 fészket is megolvashatunk.

A kútak vize általában egészségtelen. Kevés az olyan kút, amelyből ember is ihatik kénytelen-kelletlen. A legtöbbnek vize korhatag szerves részeket tartalmaz. Az áradmányos iszap, lösz és homokos agyag a víznek gyanús szint ad. Sötét szint, világos sárgát, szürkét, barnát. Sőt „veres vizű kút” is van.

Mátán pedig az 1870-es évek elején egy ásott kútban keserű vizet találtak. A város azt vegyelemezte, kitünt, hogy a forrásvíz mindenütt egyenlően szintelen, szagtalan és erősen sóskeserű s összes sótartalmára nézve legközelebb áll a budai „Erzsébet” forrás vizéhez. Mint ásványvizet forgalomba hozták, de csakhamar felhagytak véle.

Egészséges víz nyerése végett ártézi kútak fúrását is megkísérelték. 160—200 méter mélységből tiszta, jó felszökő vizet kaptak a debreczen—f.-abonyi vasút 12. sz. őrházánál, a mátai telepen, belső Ohaton, Vajdalaposan, Faluvéghalomnál és a Pentezugban. E kútakból több-kevesebb földgáz is ömlik ki, mely meggyújtva lánggal ég.

Bikagulya.

VI. Gulyák, ménesek, nyájak. A legelő rendje. Legeltetési jog.

A gazdálkodó debreczeni polgár azt vallja, nem is minden alap nélkül, hogy a Hortobágy fundamentuma az ő anyagi jólétének, forrása az ő pénzelő tehetségének. E felfogást csak az érti meg, aki az állattenyésztésnek a mezei gazdálkodás egyéb ágaihoz való viszonyát vizsgálja és ösmeri. Akkora baromállomány, amennyit a Hortobágyon találunk, nemcsak a gabona s egyéb növény termelését segíti elő, hanem más téren szenvedett esetleges veszteségek kárpótlására kitűnő tartalék alap.

A Hortobágyra kihajtott jószágok csak egy részét, de mindenesetre jelentékeny részét alkotják Debreczen összes állatállományának. Évente átlag ötven-ötvenöt ezer darab állat legel a Hortobágyon. Ezelőtt 20—25 évvel több is volt.

Mimódon oszlik meg ennyi jószág azon a 42 ezer hold legelőn? A **V** betűt alkotó két víz: Hortobágy és Arkus, három főrészsre osztja a pusztát.

Van Hortobágyoninnen, Hortobágyontúl és Árkusontúl. A juhjárás, az ökörföld meg a törzsménes legelője a *Hortobágyon innen* esik. Ezek a területek nincsenek egymástól szorosan elkülönítve se árkokkal, se határdombokkal vagy csóvákka, semmivel. Juhok legelnek az ökörföldön is s a város ménese egy területen jár az ökör gulyával. A *Hortobágyontúl* őrzik a város gulyáját, a gazdák gulyáit, méneseit. Ezeknek hatalmas darab föld jutott túl az Árkuson is, ahol a *sértésföld* fekszik. A vizen túl lévő járasok sincsenek kimérve, egymástól elkülönítve. Jobb földből kisebb terület is elég több jószágnak; a „*csunyaföld*“-re természetesen kevesebbet hajtanak,

A vízentúli járasok vagy „*gazdaságok*“ nevei: *sároséri, halasközi, faluvéghalmi* az Árkuson túl Nagyiván és a Kócsi pusztá felé; azután a *pentezugi* a nádudvari határ szomszédságában, *hármashalmi, máltamögötti* a pusztá közepén, a *papegyházi* észak felől. Ezeken egy-egy tenyészgulya s ugyanannyi renyhe ménes táplálkozik. Részint ezek közé vannak beékelve, részint ezeken kívül fekszenek: *Macskatelke, Feketerét, Tornyidomb, Szásztelek, Szalthmáritelek, Kungyörgy, Ludashalom, Derzsitélek* nevű járasok bika- és tinógulyákat, ciframénesekeket őrző pásztortanyákkal.

A gazdaközönség legelő lovai ez idő szerint egy csődör-, hét renyhe- és öt ciframénes közl oszlaniak meg. *Renyheménesekebe* a mezei munka szünetelésekor heverő kancákat és herélteket verik. *Ciframénesekebe* a tenyésztő kancákat osztják be.

A *gulyák száma és rendje* pedig ilyen: hét tehén-, vagy anyagulya; két tinógulya; egy-egy bika-, ökör-, és szűzgulya.

Az *anyagulyák* tenyésztő tehenekből és tavalyi borjúkból állanak. A város bikáin kívül a gazdák legszebbnek és legjobbbnak talált bikáit — hatvan

tehénre egyet számítván — tavasszal beosztják ezen gulyákba.

A *tinógulyák* 1, 2, 3, 4 éves fiatal ökrökből — tinókból alakúlnak. Míg a *szűzgulyába* az egy-két éves üszöket hajtják. *Bikagulyában* a harmadfű, negyedfű fejletlen s a kiselejtezésre kerülő öreg bikák vannak. Ökör-gulyába csakis a jármos ökrök kerülnek. Egy gulya 500—1500, egy ménes 300—400 darabból állhat.

Az egész szarvasmarha állomány a Hortobágyon igen kevés kivétellel a magyar válfajhoz tartozik.

A *juhnyájaknál* ilyen megkülönböztetések vannak: anyajuhnyáj, ürünyáj, tokjónyáj. De kosok, anyák, ürük (heréltek), tokjók (egyéves bárányok) legtöbbször együtt őriztetnek.

A *sértések* kivétel nélkül a *mangalica* válfajból valók. Ezeket vagy összeverve, vagy a kanokat, kocákat, süldőket elkülönítve őrzik.

A május elején szokásos „jószágalvasás“, összeírás talált a Hortobágyon:

	1909-ben	1910-ben
számos szarvasmarhát	10.754	10,173
tavalyi szarvasmarhát	4,552	3.053
	15,306 dbot	13,226 dbot
számos lovat	3,480	3,440
tavalyi lovat (csikót)	1,259	1,126
	4,739 dbot	4,566 dbot
jármos ökröt	1,631 „	1,631 „
számos bikát	331	349
tavalyi bikát	207	159
	538 dbot	508 dbot
sértést	2,451 „	1,521 „
juh- és birkát	26,903	20,914
kost	675	444
	27,578 dbot	21,358 dbot
Összesen:	52,248 dbot	42,810 dbot

A Hortobágyon legelő állatok létszáma átlag 50,000-re tehető.

A legelőadó kivetésénél szopós jószág nem számít. A nagy jószágot nevezik „számos“-nak. Tavalyi marhából, lóból kettő tesz egy számost. Öt darab juh vagy sertés megfelel egy számos nagy jószágnak.

A Hortobágyon való *legeltetés* joga a Debreczenben való állandó lakáshoz van kötve, s minél több külső birtoka, tanyaföldje, kaszálója van a polgárnak, annál nagyobb a legelő illetősége. De bármennyi birtoka legyen is, 184 darab nagy, 920 kis jószágnál többet a Hortobágyra ki nem verhet; ha nem állandó városbeli lakos, akkor egy darabot sem. A legeltetési jog másra át nem ruházható. Az ökrök földre jármos ökrök az illetőség arányában hajthatók. Tizenhat darab számos jószág után 2 darab. E szám fokenként emelkedik 12 ökörig. A pásztorokat és a kint lakó városi alkalmazottakat meghatározott legeltetési szabadság illeti. A legeltetés az adókönyv felmutatásával váltandó *hajtó cédulával* kezdetű meg. Hajtó cédulát azonban csak az kap, aki az előző évről összes *legelőadóját*, meg a *bika-* és *kútbért* megfizette. A legelőadó a város házipénztáráé. Mennyisége az évente kihajtott állatok száma arányában vettetik ki a legeltető gazdákra. Mert ezen adóból kell kitélnie a Hortobágyra, Ohat nélkül, eső állami adónak, a Tiszaszabályozási járuléknak, kezelési, fenntartási költségnek, s az ingyen iskoláztatás javára megszavazott állandó segélynek. Mindezeknek összege jelenleg 200,025 korona. A „bikabért“ a gazdák beosztott bikái jutalmazására fordítják. Ez tavaly 8256 korona volt, amelyet 6880 tehén után vetettek ki.

A kútbér minden számos jószág után 20 fillér. A kútaikat ebből tartják fenn.

A Hortobágyra kihajtott jószágokat városi kül-

döttség tavasszal összeolvassa. Az eredményt a számvevőség felülvizsgálja.

A juhok kihajtása március 15-én, a lovaké és sertéseké április 1-én, a szarvasmarháké április 15-én kezdhető meg. Sertések okt. 31-én túl a Hortobágyon nem maradhatnak. De novemberben már a többi jószág is beszorul.

A jószágtartó gazdaközönség a legeltetés körül előforduló ügyeit *intéző bizottság* útján gyakorolja, mely a város tanácsával szemben véleményező és javasló joggal bír. A pásztorokat pedig az intéző bizottságból választott felügyelő gazdák ellenőrzik.

A tenyésztőgulyákban, renyheméneseekben, a juh- és sertésnyájakban való legeltetésre nézve a gazdák tetszésök szerint társulnak. Jóságait abba a gulyába, ménesbe, nyájba hajtják, amelyikbe akarják. Így alakulnak a járásokról nevezett sároséri, pentezugi, halasközi stb. *gazdaságok*. Ezek maguk választják a számadót, maguk egyeznek meg véle a pásztorbérre nézve; maguk jelölik ki a felügyelő gazdát. A felügyelő gazdák, a hortobágyi állatorvosok, mezőrendőr kapitány, városgazda, mátai biztos alkotják a gazdasági tanácsnok elnöklete alatt az intéző bizottságot, mely jóváhagyja a számadó gulyások megválasztását és a pásztorbért. Az ugyanazon tehén- vagy anyagulyában legeltető gazdák legelőre kiverl heverő lovairól is a gulyás felel. Innen van, hogy mindegyik tehéngulya mellett renyheménest is találunk.

Az ökör-, tinó-, bika- és szűzgulyákat „*közös gulyák*”-nak is nevezik. Mivelhogy a gazdák nem válogathatnak szabadon abban, hogy melyik járásra, melyik gulyába hajtásák ezekbe tartozó jószágait. Ezen gulyák számadó pásztorait az intéző bizottság fogadja fel; ez állapítja meg a pásztorbért. Eljárását a tanács erősíti meg. A ciframénesekbe kihajtandó

anyalovakat elébb a városgazdánál kell bejelenteni ;
ez osztja szét azokat a ménések közt. A „*cifra*
csikósok“ felfogadása is az intéző bizottság feladata.

A juhászokat, kondásokat a gazdák külön-külön
vagy egymással társulva maguk szerződttetik. A
juhos és birkás gazdák szabályokkal bíró szövetkezetet
tartanak fenn.

Juhásztanya.

VII. Pásztorok.

A pásztorság a magyarok legfőbb ősfoglalkozása. Ma már közülünk aránylag legkevesebben űzik. E kevesek sem őseredeti alakjában. Amit a kultúra hódítása belőle még meghagyott: azt leginkább a *kecskeméti Bugacon* s a *debreczeni Hortobágyon* szemlélhetjük.

Érdekes, derék faj ez. Különbözik a falusi földművestől, de még erősebben elüt a városi elemtől. Inkább jó, mint rossz tulajdonságai vannak. Egészséges, edzett, egyszerűséget kedvelő, megelégedett, rend- és tisztaság szerető.

A debreczeni pásztornép különböző elemekből verődik össze, vagy mondjuk helyesebben: különböző helyekről. Talán legkevesebb köztük az olyan, aki a Basa halmán belől, tudniillik Debreczenben született. Csikósok, gulyások leginkább Csegéről, Újvárosról, Böszörményből, a juhászok Nagyivánról, Nádudvarról származnak be a Hortobágyra. Csakis olyanok adják magukat erre az életre, akik szeretik a szabad természetet, meg szeretnek az állattal bántani.

Vannak családok, amelyekben a pásztorkodás nemzedékről nemzedékre marad. A fiúk és unokák követik az elődök foglalkozását. Különösen ötvenhatvan évvel ezelőtt egyik-másik számadó vagyont is tudott gyűjteni a pásztorkodásból. Házat, tanyát, kaszálót szerzett. A számadókat ma is rendszeren némi vagyonnal bíró pásztorok közül válogatják ki, minthogy a számadó vagyoni felelőséggel tartozik.

A régi pásztor érdessége, tolvajságra és orgazdaságra hajló természete a betyárvilág romantikájával együtt eltűnt. Némely nyers szokásaikat szintén levetették s habár — bizonyos — hogy szalon műveltséget nem találhatsz náluk, — de mindenkinek megadják a tisztességet, egymást megbecsülik, a feljebbvalókkal szemben illedelmesek és szolgálatra készek. Kötelességöket hűségesen, lelkiismeretesen teljesítik. Inkább valamely szerencsétlen véletlen, mint gondatlanság okozza néha, hogy a marháknál kár esik, egy-két jószág elvész. Ujság és népies könyvek nem ritkák a magános pásztortanyákon. A rovást már réges-régtől fogva nem ösmerik a hortobágyi pásztorok. A számadó rendes írással jegyzetbe be kiskönyvébe : kinek hány jószágga van a keze alatt.

Csoda volna, ha a hortobágyi pásztor csak ilyen szelíd formában fejezné ki boszankodását, főként a haragos indulatját : a tályog ölje meg ! Sajnos, Debreczen vidékén nem csak ő szokott cifrán, csunyán káromkodni. Egyébként pedig hallgatag természetű, miként a puszta, amelyen él. Keveset beszél, kivált ha nem kérdezik ; ha felelni kell : néhány rövid szóval is fején találja a szeget. Ha két pásztor van is együtt, a gyepes földön heverészve, vagy botjukra támaszkodva, órákig elvannak szótlanul ; nagyritkán kurjantanak egyet-egyet a nyáj után, vagy ejtenek egy-egy szót a magok világáról. Állatismerete bámulatos. Amint a kihajtás megkezdődik, egy nap tizenöt-

húsz gazda száz meg száz jószágot bíz a gondviselése alá. Nekünk mindegyik egyformának látszik. A pásztor, valamennyin végig néz, mindegyiket jól szemügyre veszi és bevési emlékezetébe az állatnak valamely megkülönböztető sajátságát vagy jegyét. Ha szoruláskor, késő ősszel jön marháiért a gazda :

Csikósbojtár.

a pásztor mutogatja meg, melyek az övéi. Ez az állatismeret elméjének fogékonyságát dícséri ; a pányvavetés karjának ügyességét. Ötszáz ló közül is, akár összebújva áll a ménes, akár megiramlik : hosszú pányváját messziről beleveti az általa kívánt ló nyakába s vezeti elődbe a megjuhászodott szilaj csikót.

A régi pásztorok kézi ügyességben különösen ki-
tűntek. A maiakról ezt már kevésbé mondhatjuk
el. Régen a pásztor maga fonta nomád életből
örökölt kunyhóját, maga csinálta számos eszközét,
egyiket-másikat művésziesen fel is ékesítvén. Mosta-
nában feleslegesnek tartják a pásztorok, hogy effé-
lékkel bíbelődjenek, bajlódjanak, mikor boltban,
vásárban minden szükséges holmit olcsón megve-
hetnek. A gyáripar így öli meg a pásztorok közt a
népies művészetet, így vetkezteti ki a pásztort ősi
eredetiségéből. Elvértve akad azért még bojtár, aki

Pányvétel.

cifrakarikásokat fon s rézzel, csonttal szépen kiveri
a karikás nyelét, aki bicskájával tulipános beretva-
skatulyákat farag és szaruból virágos sőtartókat.

Egyébként erényük a rend- és tisztaságszeretet.
Meglátszik ez az egész tanyán, ennek belsejében,
külsőjében, a gúnyák összerakásában, a vasalóban,
az evőeszközökön, ruhájokon. „Mikor közösen étkez-
nek, (írja róluk Békessy László Debreczen város
monografiájában) tehát akkor, mikor a bárdolatlan
emberben az állat leginkább nyilvánul, a körül ült
bográcsban nem kelnek tusára a hosszú nyelvű vas-

kanalak, de még soha össze sem koccannak, hanem az evők egymás után, kor- és tekintély szerint merítik ételöket, még pedig mindegyik maga elől, nem túrkálva, nem halászva az ízletesebb falatok után“.

A hortobágyi pásztornak fogalma sincs természettudományokról, hanem azért a nap járásából, a csillagok állásából nappal-éjjel óra nélkül csaknem pontosan megmondja: hány óra. Ha nem felleget az ég, vagy nem ködös az idő, — „*mónár szemű*“ csillagokból úgy leolvassa a világtájakat az útvesztő pusztaságon, mintha csak delejtű volna a kezében. Időjósló tehetsége meg éppen bámulatos, pedig azt sem tudja, mi fán terem a légsúlymérő. A tapasztalt pásztor a szálkás fellegekből, a lenyugvó nap színéből, a hold udvarából, sőt némely állatok magaviseletéből legtöbbször csalhatatlanul megjövendöli az elkövetkezendő időt.

Olyan osztályokra tagozódás, olyan rendi különbség, hogy a csikós a pásztorság arisztokratája, a gulyás és juhász a középső, a kondás pedig az alsó rendet alkotná, nincs meg a valóságban. Életmód, szokás, viseletre nézve lehet és van is köztük eltérés, de magukat nem különítik el egymástól, s mindég szépen összeférnek. A nyalka csikós, aki lovat őriz és legtöbbet ül lóháton, borközi állásban évelődve talán különbnek tartja magát más pásztoroknál, de erre a többiek azzal vágnak vissza, hogy ők is azt csinálják, amit az első emberpár fiai: barmokat őriznek; hogy pásztorok ők is, miként azok valának, akik legelőször mentenek tisztességet tenni a világ Megváltójának jászolbölcsőjénél.

Mégis van különbség pásztor és pásztor között. *Rangban első a számadók.* A számadó a jószágtartó gazdák felelős alkalmazottja. Utána következnek a *bojtárok*, kor- és megbízhatóság szerint. Ezeket a számadó fogadja fel és fizeti úgy, ahogy megegyezik

velők, a magáéból. Egy-egy népes gulyánál 6—7, egy-egy nagy ménesnél és egy-egy derék nyájnál 2—3 bojtár is van. Kisebbeknél elég egy-kettő. A pásztorság apródjai, inasai a *tanyások* vagy „*talyigások*.” Ez utóbbi elnevezés még az ősrégi nomád-élet maradványa

A tanyás rendszeren suhanc, serdülő legény. Kötelessége, hogy a tanyát rendben, tisztán tartsa, hogy

Gulyásbojtár.

főzőn és ha nem jönnek be a bojtárok a tanyába, az eleséget utánok vigye. Ő tehát a tanya gondviselője, (innen a neve) és szakácsa. Pompásan is tudja elkészíteni a lebbencstésztát meg a tésztáskását.

Tanyás, a juhnyájak kivételével, minden pásztortanyánál van. A juhnyáj mellett egy bojtárral

főlr a *puli kutya*, ez az apró, bozontos, eleven eb, amelynek csak egyet fűtlyent a juhász, már akkor tudja, mi a kötelessége. Csaholva tereli össze az elszéledt nyáját.

Most lássuk a *pásztorbéreket*. A pásztort régebben inkább naturalékkal, mint pénzzel fizették. A csikós például 1731-ben egy számos lóért 34, a gulyás 1752-ben egy számos marháért 14 dénárt kapott. *Conventióban* pedig elegendő kenyér, sajt, kása, só, sőt fa, szűr és bocskor is járt nekik. De

Juhászok.

már abban az időben is megtörtént, hogy az élelmezést pénzül váltották meg a gazdák. Még a múlt század hatvanas éveiben is a jószágértékelők sor szerint főzettek és süttettek a számadó és cselédei részére, aki hetenként szekérrel járt be a városba a soros gazdákhöz, hogy kivigye a frissen sült kenyeret és egy egész hétre való főtt ételt, espékest, töltött káposztát, vagy más kevésbé romlandó savanyú eleséget. Gazd'uramék, nemzeti uramék egy-egy kulacs bort sem sajnáltak útravalóul a jóra való

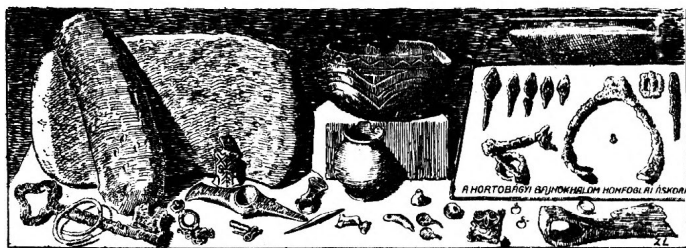

pásztortól. A számadó most is sűrűn be-bejön a városba. Csakhogy most a maga házatól hordja ki a kenyeret és ételt, amit a felesége süt-főz. Mert ma jobbadán pénzben fizetik a számadó pásztort. Például minden számos tehén után 1·80 koronát, számos ökör után 2 koronát, számos ló után 2·80 koronát kap pásztor-bérben. Ezen felül joga van nyolc nagy vagy ennek megfelelő kis jószág ingyen legeltetéséhez. A régi jó időkből fennáll még „*a kódulás*“ szokása is. A számadó ősszel bejárja szekerem a gazdák tanyáit és kitől egy véka zab, kitől egy zsák rozs vagy tengeri ragad rá.

A bojtár fizetése egy legeltetési időszakra — hat hónapra — 100—140 korona készpénzben s egész élelmezés a számadó részéről. Ezen felül tart-hat felényi jószágot, mint a számadó. A törzsménes és törzsgulya számadói állandó évi fizetést, lakást és legeltetési jogot kapnak a várostól. Például három számadó csikós egyenkint 1800, 1500, 840 korona készpénz fizetést húz. Ebből bojtárokat is kötelesek tartani.

A számadó juhász *szegődött bére* ez : lakás tűzre-valóval, készpénz, élelmiszerek és legeltetési jog ; ez utóbbiért a Hortobágyon a gazda fizeti az adót. Egy ezer darabból álló nyáj juhászának fizetése például a következő : 100 kor. készpénz, 13 köből rozs, 5 köből búza, 60 liter főzelék, 50 kilogramm szalonna, 50 kilogramm só, 1600 □-öl tengeri föld s a nyáj létszáma után 10% juhtartás, meg lakás. Ezer juh mellé tartozik két bojtárt fogadni. A juhász esztendeje Mihály-naptól Mihály-napig tart.

A Hortobágyon talált kő-, bronz-, kelta-, népvándorlás-, honfoglalás- és középkori régiségek a városi múzeumban.

VIII. A puszta története.

Véletlen leletek és a városi múzeum évenként ismétlődő ásatásai bizonyítják, hogy az ember már az őskorban megtelepedett e fűben, vízben, halban még akkor bővelkedő sík területen. Sátrait, vagy kunyhóit és földbevált lakásait folyóvizek, a Hortobágy, Árkus, Kadarcs, Kösély partjain ütötte fel, ahol sűrűn követik egymást az őstelepek nyomai. Ezekből már eddig is több kő- és bronzkori tárgyat kapott a múzeum. Arról, hogy a Hortobágy vidékén már a kőkori ember is állandóan megtelepült, igazolják az Arkusparti Pipás nevű halmokban és a papegyházi telken a városi múzeum által feltárt, közvetlenül az őskori lakóhely területére ásott sírok, amelyekben veres festékekkel bemázolt, zsugorított csontvázakat s ezek mellett, az arc előtt egy-egy csomó, kendőzésre használt veres festéket találtak. Többnyire a vízfolyások mellett, vagy ezek közelében emelkedő halmok is azt sejtetik, hogy ezek az őskori ember kézművei, melyekbe a későbbi korok ivadékai is gyakran beletemetkeztek. Így kelták

és honfoglaló őseink. Utóbbiaknak egyik hadi útja Anonymus szerint éppen ezen a tájon vezetett keresztül a Köröstől a Tiszán át a dorumai révnél.

Többet tudunk e vidékről a historikus korból. A Hortobágy Hort és Bágy szavak összetételének látszik s eredete visszanyúlik az Árpád-korba. A Hortobágy elnevezés már a XIII. század írott emlékeiben is néhányszor előfordul. Az egri püspökség 1261-beli alapító-levele ismételten említi „Hortubagwyze“-t, a mellette és a közelében feküdt „Bogegház“ (Bágyegyház) és „Bagzeg“ (Bágyszeg) nevű falvakkal együtt; nemkülönben a hortobágyi halászhelyeket. A tiszapolgári határnak egy részét ma is Bágy-nak nevezik. A századi apátságnak állítólag 1067-ben kelt s 1267-ben átirott alapító okmányában előforduló „Chartybak“ sem lehet más, egybevetve a leírásánál előszámlált helynevekkel, mint Hortobágy, ahol is a Guthkeled nemzetség őseinek, Péter comesnek az apátság alapításakor húsz magyar és tíz bessenyő vitéze lakott. Sőt aligha nem ezzel a Chartybakkal (Hortobággyal) azonosíthatjuk a Váradi Regestrum 1214. évi 288/105. sz. esetében említett „Orobágy“ falut. IV. (Kun) László király is a Hortobágyon adott ki oklevelet 1285-ben Rofoybán javára. Hortobágy és Bágy helynevek mellett korán feltűnik Hort is, mint *néptartó* hely. Már a századi apátság Chartybak nevű birtoka határainak leírásánál találkozunk Chordyval. Szerintem a XVI. század végén elpusztult Hort falva ez, melynek Szent Demeter tiszteletére épült temploma már 1347-ben fennállott.

A Hortobágy mint birtok, vagy lakott hely neve később hosszú ideig nem fordul elő; csak a Hunyadiak korában említik megint Szilágyi Erzsébet birtokai között ilyen összetétellel: Háromág-hortobágy. De mint folyóvíz neve mindvégig fentmaradt

s gyakran említik oklevelek. A körülötte levő pusztákra csak a XVIII. század elején (1701.) kezdik alkalmazni Debreczen város jegyzőkönyvei a Hortobágy nevet.

A puszta alkotó részei: *Ohat, Zám, Mátá, Pap-egyháza, Csécs, Bodajcs* hajdan megült helyek, a XIII—XV. század okleveleiben szintén többször előjönnek; egyik-másik pedig lassanként eltűnik. A váradi Registrum már 1220-ban említi a zámi és ohati apáturakat. Utóbbiról IV. Béla királynak az egri egyházzal 1248-ban kötött csereszerződésében is szó esik. Ha Anonymusnak hinni lehet, Hohat kun vezér ezt a földet kapta a Mén Marót ellen vívott győztes hadjáratból visszatérő Tass és Szabolcs honfoglaló vezérektől. *Ohaton* a XIV. század első felében még fennállott a b. Szúzról nevezett kolostor, melynek kegyura elébb a Ratold, majd a Sartiván—Vecse nemzetség, utoljára pedig az Ohati—PérCSI-család volt. Ohat ez utóbbiakról a Bajoniakra szállott. Ezek a XVI. század végéig birták. Ez időtájban, vagy talán a következő század elején a falu is végképpen elpusztult. Ohat-Telekházán levő nagy halomból a városi múzeum négy évvel ezelőtt románkori tágas templom s csúcsíves kisebb kápolna alapfalait ásta ki.

A tatárdúlás előtt *Zámon* is apátság volt. Zámot a Káta nemzetség 1297-ben 100 ezüst márkáért Debreczeni Dózsa mesternek, a későbbi híres nádornak adta el. Dózsa fiai pedig 1343-ban Zám falu felét az ott levő Szent keresztről nevezett monostor kegyuraságával együtt visszaengedték a Kátáknak. A XV. század közepén az egész falut Hunyadi János birtokai között találjuk. De már 1453-ban a szomszédos Csécs-csel együtt királyi adományul a Bajoni és Gecsei-család kapta. A jámbor Gecseiek lelkök üdvösségéért néhány zámi és

csécsi jobbágytelket 1473-ban a dédesi pálosoknak ajándékoztak. Már ekkor nem volt meg Zámon a monostor ; sőt a reformáció idejében (1543) a barátok zámi jószágukat is potom áron eladták a Bajonitestvéreknek. Azután magvaszakadásig Zámot egészen a Bajoni-család birta. A városi múzeum Zám és Csécs templomának helyeit is kikereste. Mindkettő az Árpádok korában épült román ízléssel.

Mátára vonatkozó adataink valamivel később kezdődnek Sejttem ugyan, mint Kandra Kabos, de nem merem határozottan állítani, hogy amikor a váradi Regestrum jegyzője az ohati és zámi apátok panaszára a Nozta és Vita falubeli tolvajok esetét felvette, e kettő közül valamelyik falu neve alatt Mátát értette. Csakhogy vagy ő írta rosszul, vagy az eredeti szöveget a derék Heltai tipografus nyomatta ki hibásan. Mátá első ismert birtokosai Dózsa nádor fiai, akik 1328-ban királyi adományul kapták. 1411-ben, mint a debreczeni uradalom tartozéka, a rác despoták, 1450-ben pedig Hunyadi János kezébe került. Hunyadi 1452-ben Balmaz pusztával együtt Kapitán Pálnak adományozta, de nyomban vissza is vette tőle, mivel azok régtől fogva Debreczen birtokai voltak. Hunyadi Mátyás király is 1460-ban kiadott parancsolatjában eltiltja Debreczenben lakó királyi tisztjeit attól, hogy Debreczen városát a Hortobágy vizén való vámszedési jogában háborgassák. Szabolcs vármegye 1543—1553. évi dikális összeírásai enyingi Török Bálintot és Jánost Debreczen akkori földes urait mondják a néhány portát számláló Mátá birtokosainak. Mátá 1553-ban végképen elnéptelenedvén, Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem harminc év múlva új adományt adott reá Debreczennek s ebben a várost a habsburgi királyok is — legutoljára Mária Thérézia — megerősítették.

Máta tehát Debreczennek egyik legrégibb, mindenestre legterjedelmesebb donációs birtoka.

Románkori kicsiny temploma — mint ezt a városi múzeum megállapította — a vasuti állomástól északkeletre, a Bivaly-halmon állott.

Nem királyi adomány, hanem előbb zálogjog, végül pedig örökvétel által szerezte meg Debreczen az *ohati* és *zámipusztálakat*.

Ohat és Zám 1572-ben a Bajoni-család utolsó férfi tagjának elhunytával Bajoni Zsófiára, majd ennek férjére, Serényire szállott. Rövid ideig Thahauser Honorius és miskolczi Nagy András hajdúkapitány is birták adományul. 1657-ben losonczy Bánffy Zsigmond kapta donációban. Ennek Gábor nevű fiától vette zálogba legelőször Debreczen mindkét pusztát 1680 körül hosszabb időre 2950 ezüst forinton, 55 aranyon, egy skárlát szőnyegen és két skofiumon. A zálogsumma későbbi auctiókkal lassanként nagyobbodott. A XVIII. század derekán a Bánffy-nemzetség emez ágának magvaszakadván, Ohat és Zám visszaszállott a fiskusra. Debreczen a magszakadást feljelentette s úgy ezen két egész pusztát, mint három más pusztabeli porciót a korábbi beruházásokon felül 30,000 rh. forint lefizetése s az 1604 óta fennálló hasonló összegű tartozás teljes elengedése mellett a kincstártól nyolcvan esztendőre ismét zálogba vette. 1818-ban pedig a zálogos időnek 32 évre meghosszabbításáért 635,385 conv. forintot fizetett. Végre 419,000 pfrt. reáfizetéssel örökös joggal is megszerezte. A zálogsummát 1818-ban, nemkülönben az örökmegváltás árát 1854-ben legnagyobb részben a polgárok adták össze, akik ezért a várostól bizonyos pusztákon (Elep, Kösélszeg, Szepes, Ebes, Macs, Hegyes) levő előbb béres-, majd tanyaföldeknek nevezett birtokokra alzálogjogot nyertek, illetőleg ezen tanyabirtokoknak örö-

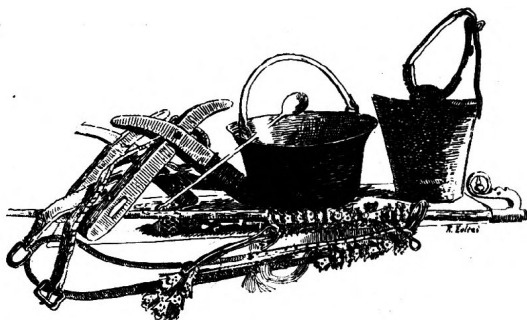
kös tulajdonosaivá lettek. Ohat és Zám Mátával együtt felosztatlan községi vagyon maradt.

Sokkal kevesebbet tudunk a Hortobágy pusztai területén állott rég elpusztult többi falvakról; úgy mint: Papegyházáról, Csécsről, Derzsről, Bodajcsról, Árkustelekről.

Papegyháza IV. Béla király 1261. évi oklevelében mint az egri püspöki egyház birtoka fordul elő. Végh Kálmán Mátyásplébános a hortobágyi apátságokról írott munkájában azt állítja, hogy Papegyházán is volt apátság. Ezt azonban mivel sem bizonyítja. *Csécsről* egy 1297-beli okmány emlékezik legelőszőr. A XV. század végén már pusztának írják. *Derzs* is ez időtájtban pusztulhatott el. Vele azonos falu lehetett, vagy közel hozzá feketett *Árkustelke*, vagy *Arkusd*. A Sartiván—Vecse nemzetség 1299-ben Poroszló nevű birtokát elcserélvén a Ratold nemzetség némely Tisza melléki birtokaival, ezek között találjuk Arkusdot. 1341-ben az ohatiak határjáró oklevele említi Árkustelkét. *Bodajcs*, vagy Bodács, mely Ohat és Egyek között feküdt, a XV. sz. első felében tűnik elő. De száz év múlva már lakatlan volt.

Mindezen hajdan néptartó helyek, most, a XX-dik század elején sem tudtak új életre támadni. Az újra művelés alá fogott Ohattól eltekintve, száz főnyi pásztor nép él csupán e roppant területen néhány közigazgatási és gazdasági hivatalnokkal együtt.

Pásztor felszerelések a városi muzeumból: tergenye, bogrács kanállal, kolomp, karikás, kampó.

IX. A Hortobágy bibliographiája.

A Hortobágy természeti, néprajzi s más egyéb sajátosságairól, hasznosítása kérdéséről, történelméről részint önálló tanulmányokat, részint kisebb értekezéseket, olykor más nagyobb művekbe beleszőve számosan írtak. Igyekeztem összeállítani ezek jegyzékét. Azonban magam beismerem, hogy az alább közölt kimutatás igen hézagos, már csak azért is, mert a régebbi hazai leírások, valamint az idevonatkozó külföldi irodalmi termékek hiányoznak belőle.

a) Néprajzi, természeti stb. ismertetések.

1. *Ecsedi István*: A Hortobágy pusztája természeti viszonyai, tekintettel a mezőgazdaságra. Szeged. Dugonics-nyomda, 1908. (Mostani leírásomban e derék művecskének is jó hasznát vettem.)
2. *Herman Otto*: Az ősfoglalkozások. Bpest, 1896. 29., 39—46. 66—67. lapokon.

3. *Herman Otto* : A magyarok nagy ősfoglalkozása. Előtanulmányok. Budapest, 1909. Függelékben : Debreczeni rend. 369—378. l.
4. *Jókai Mór* : A Hortobágy. Osztrák-magyar monarchia írásban és képen. VII. kötet. 292—298. l.
5. *Dr. Könyves Tóth Mihály* : A Hortobágy. Debreczeni Képes Kalendárium 1904. évf. 79—85. l.
6. *Dr. Könyves Tóth Mihály* : Sáskaírtás a Hortobágyon. Debr. Képes Kalend. 1908. évf. 96—101 l.
7. *Dr. Könyves Tóth Mihály* : Nagy Hortobágy. Magyar, német, francia, angol és esperantó szöveggel, térképpel. Debreczen, 1910. Ára 1 kor. 50 fillér.
8. *Kulcsár Endre* : Őszi libales a Hortobágyon. Debr. Képes Kalend. 1904. 85—86. l.
9. *Lovász János—Haranghy György* : A délibábok hazája. Budapest, Uránia kiadása. 1903.
10. *Maday Gyula* : A hajdúk beszéde. Bpest. 1909. 39—40. 47—55. l.
11. *Móricz Pál ifjabb* : A „Debreczen“ c. lapnak különösen 1909. évi számaiban számos hortobágyi adomát, mondát és mulatságos esetet közölt.
12. *Schwarzer Vilmos dr* : A hortobágyi keserűvíz elemzése. Akad. Értesítő. Bpest. 1877. III. oszt. VII. kötet. 2. szám.
13. *Schenk Jakab* : Az 1907. évi saskajárás a Hortobágyon és a madárvilág. Külön lenyomat az „Aquila“ XIV. kötetéből.
14. *Szűcs Mihály* : Debreczen mezőgazdasága. Debreczen 1892.
15. *Zelizy Dániel dr.* : Debreczen egyetemes leírása. Debreczen 1882. 3—27., 28—33., 578—579., 586., 588., 591—593., 597—601., 644—663. lapokon.
16. *Vértesi Gyula* : A Hortobágy. Budapesti látogatók lapja. Bpest. 1892. 6. sz.

b) Hasznosításról való cikkek és tanulmányok.

1. *Békessy László* : A Hortobágy hasznosítása. Debreczeni Gazdasági Lapok. 1904. évf. 15. sz.
2. *Benedek Pál* : Jelentés az alsó-szabolcs-tiszai ármentesítő-társulat választmányához a belvizek levezetésére vonatkozó tervezetről. Debreczen. 1880.
3. *Kövendy Domokos* : Megokolása a Hortobágy hasznosításának. Debr. Gazd. Lapok. 1906. évf. 6. sz.
4. *Rácz Lajos* : Közérdekű öntöző csatornák a Hortobágyon. Debr. Gazd. Lapok. 1899. évf. 2. sz.
5. *Várady Géza* : Az alsó-szabolcs-tiszai ármentesítő-társulat Tisza-balparti belvizei szabályozása és a debreczen—hortobágyi pusztá öntözése tervezetének előleges ismertetése. Debreczen. 1897.
6. *Várady Géza* : Műszaki leírása az alsó-szabolcsi-tiszai ármentesítő-társulat árterületeire vonatkozó általános belvízrendezési terveknek. Debreczen, 1902.
7. *Vinnay Géza* : A Hortobágy öntözésének terve. Debr. Gazd. Lapok. 1900. évf. 13. sz.
8. Ezekon kívül a „Város“ című félhivatalos heti lap 1905. és 1906. évi számában számos közlemény jelent meg e tárgyról Bíró Géza, Herényi Gotthard Sándor, Kövendy Domokos, Márk Endre, Perjési Szabó László tollából.

c) Történelemre vonatkozó művek és közlemények.

1. *Ábrahám László* : A hortobágyi pusztá jogtörténeti ösmertetése. Debr. Gazd. Lapok. 1902. évf. 16. sz.
2. *Balázsy Ferenc* : Zámi és ohati apátságok. Akad. Értekezés. Budapest. 1880.

3. *Balkányi Szabó Lajos* : Debreczen helynevei. Debreczen, 1865.
4. *Dr. Magoss György* : A Hortobágy tulajdonjogának kérdése. Debr. Gazd. Lapok. 1904. évf. 15. sz.
5. *Dr. Takács Sándor* : Csatorna terve Debreczen és a Tisza közt 1727. Magyar gazdaságtörténelmi Szemle. 1904. évf. 318—320. l.
6. *Végh Kálmán Mátyás* : A hortobágyi apátságok. Eger, 1903.
7. *Végh Kálmán Mátyás* : Az ohati apátság helye. Századok. 1905. évf. 658. stb. l.
8. *Zoltai Lajos* : A Hortobágyról. Történelmi Szemle az ottani állattenyésztés felett. Szabadság c. lap. 1902. évf. jun. 22-diki száma.
9. *Zoltai Lajos* : Debreczen jelentékenyebb lakott helyei. Debreczen c. lap. 1903. évf. január 22., 24., 26-diki számai.
10. *Zoltai Lajos* : Az ohati és zámi apátságokról. Századok. 1904. évf. 536. stb. l.
11. *Zoltai Lajos* : Debreczen és vidékének urai az Árpád-kor végén és az Anjou-korban. Debr. Képes Kalendárium. 1905. évf. 50—90. l.
12. *Zoltai Lajos* : Debreczen város ménese és gulyája a XVIII. század első felében. Magyar gazdaságtört. Szemle. 1905. évf. 1—11. l.
13. *Zoltai Lajos* : Ásatások Ohat-Telekházán és a Bivalyhalomban. Múzeumi és könyvtári Értesítő. 1907. évf. 180—102. l.
14. *Zoltai Lajos* : Ásatás a zámi templom dombján. Jelentés Debreczen sz. kir. város Múzeuma 1908. évi állapotáról. 43—49. l.

Csikóstantya.

X. Zárszó.

Az én időmben körülbelül ilyen még a hortobágyi puszták képe. Végtelen, egyenes síkság, amelynek gypes szűz földjébe maiglan sem vágott bele az eke. Nemcsak a délibábok, hanem a magyar ős foglalkozások: a pásztorkodásnak is hazája, klasszikus hazája. Szépsége, fenségessége hányszor ragadta meg költők és művészek fogékony, lobbanó képzeletét! Petőfi dicső rónaságnak, — a puszták óriás királyának, — az Isten homlokának nevezte. És Petőfin kívül hányan zengtek róla dicsőítő dalt, hányan festették meg szépségeit?! Gvadányi, Gaál, Kuthy, Jókai, az újabbak közül Endrődy, Lampérth, Pósa, Oláh Gábor, Szabó Endre, Szávay Gyula magasztalják a Hortobágyot. Egy-egy megkapó részletét örökítette meg a szobrász Isó, Vastag, a festő Wagner, Vági, Tölgyessy, Pataky, Gregus és Bosznay a művészet erejével.

De már a Hortobágyot is kezdi kivetkőztetni ős eredetiségéből a modern kultúra. Legelőször is

a Tisza rendszabályozása megváltoztatta az óriási pusztá természetrajzát. Azután a nomád pásztoréletnek több olyan ősi szokása kezdett hervadozni, végül el is halt, mely csak réten, vízi szárnyasokkal és halakkal bővülködő pusztá talajban verhetett gyökeret. Majd vasút épült keresztül a Hortobágyon. Könnyíti, sietteti a pusztá földjének, állatvilágának, emberének átalakulását.

A híres pusztá nagy evolutio előtt áll, melynek előre láthatólag áldozatul esik majd minden olyan sajátsága, amelyeknek összesége alkotja gyönyörködtető különlegességét s amelyeket bámul a külföld.

Már az 1863-diki aszályos, inséges esztendő felszínre hozta azt a törekvést, hogy a Hortobágyot csatornázni, öntözni kell. A Hortobágy folyó medrének felhasználásával Tiszalöktől Gyomáig tervezték a főcsatornát. A debreczeniek s az érdekelt vidék az uralkodótól kérelmezték az állam támogatását. De a provisorius kormány jóakarátú igyekezeten kívül egyebet sem ígért. A pusztá azóta is gyakran érezte a víz hiányát, a száraz időjárást. Tíz évvel ezelőtt ismét neki feküdtek az öntözés tervezetésének. Két oldalról is kezdték az alapozó munkát. Az alsószabolcsi-tiszai ármentesítő társulat, mely a Hortobágyot megszabadította a dögvészt terjesztő mocsaras vizektől, de ugyanakkor megfosztotta az áradások jótékony hatásától is, — terveket és költségvetést készített a csatornázáshoz. Egyidőben ugyanezt cselekedte a földművelésügyi kormány is. De még odáig sem értek, hogy egyelőre kisebb területen kísérletezve mutassák be és győzzék meg a debreczeni gazdaközönséget az öntözött legelő előnyeiről. Mert csak ha ezeket saját szemével látja, bírható rá, hogy a csatornázás roppant költségeinek egy részét magára vállalja.

Hisszük, hogy ennek a nagy talajjavításnak ideje előbb-utóbb elkövetkezik. Hanem akkor nemcsak új alakulata, új képe lesz a fő-, mellék-, csörgedező csatornáktól, gáaktól, töltésektől, zsilipektől elborított Hortobágnak, hanem a legelőnek új rendje, a pásztornak új életmódja támad.

Előre láthatólag egyébként is megváltozik a puszta. Megszűkül rajta a legelő. Harmada vagy fele része művelés alá kerül. Nagy, erős párt keletkezett, felül is kerekedett a városi közönségben, amely több hasznot, nagyobb jövedelmet akar kihozni a tulajdonos város számára e 42 ezer holdas birtokból, mint amennyit legelőnek használva mostan adhat. Fiscalis és socialis érdekek, a növekedő közkiadásokat nehezen győző házipénztár bevételeinek gyarapítása, — a környékbeli földéhes, a kivándorlás lázától beteg parasztságnak a hazai földhöz kötése, nyomják a mérleget egyfelől; míg a másik serpenyőben a jószágtartó gazdák érvei fekszenek. A mérleg már-már a túlsó oldalra billent. Talán pár esztendő kérdése, hogy a hortobágyi puszta legtelevényesebb szűz földjét eke hasogatja fel s a gulyajárásokon aranykalász-tengert ringat a szél.

Pásztor-kalap, tűlök, beretvás katulya, bugyelláris
a városi muzeumban.

Költemények a Hortobágyról.

Hortobágyi dal.

Óh te áldott Kanahán.	Óh én édes Istenem!
Hortobágy melléke!	Adj jó békességet,
Beh sok szegény legénynek	Fordíts el országunkról
Vagy te menedéke,	Döghalált, ínséget,
Jó paripán ugratod,	Hogy ehessük békével
Pénzt adsz erszényébe,	Zsiros kenyérünket,
Szép menyecskét karjára,	Áldj meg Uram, Teremtőm!
Jó bort a kezébe.	Jó borral is minket.
Itt a szegény legénynek	Csaplárosné galambom!
Uraság a dolga,	Tölts bort a kupába,
Heverészhet kedvére,	A szegény magyar legény
Nem lebernyes szolgál,	Hadd igyon bűvába;
Van húsa, szalonnája,	Pajtás! Isten áldjon meg,
Őt őrü bundája,	Őrizzen a kártól,
Szép zöldellő mezőben	Vármegyétől, fiskustól,
Legel a marhája.	Töröktől, tatártól.

Fazekas Mihály.

Hortobágyi kocsmárosné.

Hortobágyi kocsmárosné, angyalom!
Tegyen ide egy üveg bort, hadd iszom;
Debreczentől Nagy-Hortobágy messze van,
Debreczentől Hortobágyig szomjaztam.

Szilaj nótát füttyörésznek a szelek,
Lelkem, testem majd megveszi a hideg;
Tekintsen rám kocsmárosné, violám!
Fölmelegszem kökényszeme sugarán.

Kocsmárosné, hejh, hol termett a bora?
Savanyú, mint az éretlen vadalma.
Csókolja meg az ajkamat szaporán,
Édes a csók, megédesül tőle szám.

Szép menyecske... savanyú bor... édes csók...
Az én lábam ide s tova tántorog;
Öleljen meg, kocsmárosné, édesem!
Ne várja, míg itt hosszában elesem.

Ejh, galambom, milyen puha a keble!
Hadd nyugodjam csak egy kicsit fölötte;
Úgyis kemény ágyam lesz az éjszaka,
Messze lakom, nem érek még ma haza.

Petőfi Sándor.

A Hortobágyon.

Be szép vagy, be szép vagy	Isten e földet tán
Édes Hortobágyom,	Külön teremtette,
Nincs te neked párod	S mintegy selyemkendőt
Hetedhétországon,	Ide terítette,
— Sehol a világon.	— Gyönyörködni benne.

Úgy szeretem benned	Aztán kicsipkázta
Az egyenességet,	A Tisza partjával;
Fölötted lebegő	A Tisza part mentén
Örök csendességed.	Tarka pántlikával;
— Komoly büszkeséged.	— Százezer virággal.

S hogy annál több legyen	Barna legény bámul
A gyönyörúsége !	E csillag lángjába
Habos délibábot	S rágondol a maga
Hímezget beléje,	Élte csillagára :
— Minden nyári délre.	— Egy kékszemű lányra.

Nappal délibábot,	Fájó gyönyörűség
Este meg, este meg :	Amit gondol róla...
Rá néhány maradék	Ebből terem itt, hej !
Csillagot veteget,	Az a sok szép nóta
— Szép pásztortüzeket.	— Vagy ezer év óta.

Be szép vagy, be szép vagy
Édes Hortobágyom,
Nincs te neked párod
Hetedhétországon,
— Sehol a világon !

Szaboleska Mihály.

A Hortobágyon.

Vágj közibe paripádnak
Szentiváni fuvaros !
Hajts annak a délibábnak,
Mi ott távol lengedez, ingadoz.
Szárnyakat köss lovaiddnak,
Hét mérföldest lépjenek,
Mert e roppant pusztaságon
Nincsen élet, alusznak az emberek !

Nem borulok imádattal
Oltárodra pusztá föld !
Azt sem mondom a magyarnak :
Ezt a tengő, halott kincset örököld !
Templom ez, de hívők nélkül,
Felburjánzott ős-telek ;
Gazdátlan ház, ablakán át
Hull a zápor, besüvítnek a szelek.

Száműzöttek pusztasága,
Szibéria magyarul,
Elvadultak Szaharája;
Rá a mennybolt üvegzárként leborul.
Unalomnak nagy madárja
Gunnyaszt a sík peremén;
Délibáb az álmodása
Ez egyetlen nem kézzel írt költemény.

Fehér falvak táboráról,
Munkás népről álmodom...
Virágzó fák, szőlővesszők
Andalognak a felhajló dombokon.
A kopárság asztalára
Dús kalászt hint fürge kéz.
Estharangszó jár a réten,
Kis kapuban egy szerelmes füttyörész.

Oláh Gábor.

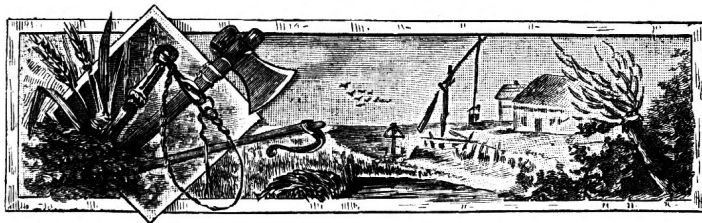
Hortobágyi csárda mellett...*

Hortobágyi csárda mellett, csárda mellett,
Gulyaménes ott legelget, ott legelget.
Csárdabeli szép asszonynál, szép asszonynál,
Bort iszik az öreg bojtár, öreg bojtár.

Hej, csapláros eb az ingét, eb az ingét,
Elszeretik a menyecskét, a menyecskét.
El van már a' réges-régen, réges-régen,
Afelől már ihatik kend, ihatik kend.

* Arany János után így variálva dalolja a hortobágyi pásztorság.

Tudnivalók.

Hivatali személyzet. Gazdasági tanácsnok: Medgyaszay Miklós. Városgazda: Udvarhelyi Géza tb. tanácsnok. Kint lakó tiszttviselők: mátai biztos: Nagy Sándor. Állatorvosok: Axmann Gyula, Cseh János. Ménesmester: Markovits Gyula (csak tavasszal lakik kint).

Hortobágyi vendéglős: Fésüs Lajos.

Hatóságilag megállapított vendéglői árak:

Leves 20, marhahús mártással 60, főzelék sülttel 60, marhasült burgonyával 90, aprómarhasült 90, pörkölt juh-vagy marhahúsból 60, pörkölt aprómarhából 70, malacsült vagy pörkölt 90, hal bárminő alakban 80, rántotta 3 tojásból 50, egy híg tojás 18, egy cső tengeri 10, juhtúró 10, vaj 30, főtt vagy sült tészta 50, tea tejjel 50, tea rummal 60, egy pohár konyak 50, egy pohár szilvórium 16, egy adag szalonna 20, egy adag szalámi 50, egy adag kolbász 50, kolbász tojással 60, egy adag gomba tojással 60, egy üveg sör 50, egy pohár sör 20, egy pohár tejes kávé süteménnyel 40, egy csésze fekete kávé 24, egy pohár tej süteménnyel 24, egy liter asztali bor 80, egy liter melegbor 120, egy liter hegyi bor 100, egy üveg szóda 20, egy üveg bikszádi vagy Margitvíz 32 fill. Egy ebéd előre rendelve, leves, hús mártással, főzelék, tészta, pecsenye, kenyér 2 kor. 40 fill. Vacsora: pecsenye, tészta, kenyér 1 kor. 30 fill.

Nagyobb számú csoportos kirándulók jól teszik, ha előző nap értesítik a vendéglőst.

Fuvardíjak : Két lovas kocsival egész napra 10 kor.
Szintén egész napra, de úgy, hogy a fuvaros délben vissza-
hajt a csárdához, azután ismét kihajt 14 kor. Félnapra
és közelebb eső útra előleges megállapodás szerint kell
fizetni a kocsibért.

Vadász-gödör ásása 2 kor. Betemetése 1 korona.

Vasuti menetrend :

Ind. : Debreczen-nagyáll.-ról	reg. 5 ó. 20 p. délb. 11 ó. 52 p. d. u. 5 ó.
„ Debreczen-vásártérről	„ 5 ó. 32 p. „ 12 ó. 02 p. „ 5 ó. 11 p.
Érk.: Hortobágyra	„ 7 ó. 15 p. „ 1 ó. 43 p. este 6 ó. 52 p.
Ind. : Hortobágyról	„ 5 ó. 45 p. d. u. 3 ó. 12 p. „ 8 ó. 17 p.
Érk. : Debreczen-vásártérre	„ 7 ó. 33 p. „ 5 ó. 10 p. „ 10 ó. 01 p.
„ Debreczen-nagyállomásra	„ 7 ó. 42 p. „ 5 ó. 18 p. „ 10 ó. 09 p.
Vasuti jegy ára I. oszt. 3 kor. II. oszt. 1·80 kor. III. oszt. 1·10 korona.	

Hortobágyi erszény és keshűvely. (A városi múzeumban.)

A HORTOBÁGYI PUSZTA TÉRKEPE.

Rajolta
Lótlai Sándor
muzeumőr.
1910

JELEK MAGYARÁZATA:

- Debreceen város határa.
- Puszták és községek határa.
- ~~~~~ Folyóvíz. ~~~~~ Ékek és folyók medre.
- ~~~~~ Tü. fenék, rét. ~~~~~ Erdő. ~~~~~ Legelő.
- • • Halmi, laponyag. ~~~~~ Védgát.
- Vasút. — Allomás. — Kőút.
- • • Tünyák. • • • Kúrok. • • • Hid.

DEBRECZEN VÁROS HATÁRA.

